Research Article / Araştırma Makalesi

Dergiabant

2026, 14(1): 144-162, doi: 10.33931/dergiabant.1839603

Tefsir Geleneğinde Muḳâtil b. Süleymân'a Yöneltilen Eleştirilerin Tahlili[1]

An Analysis of Criticisms Directed at Muqātil b. Sulaymān in the Tafsīr Tradition

Mehmet AYDEMİR[2], İsmail ÇALIŞKAN[3]

Geliş Tarihi (*Received*): 01.12.2025 **Kabul Tarihi (*Accepted*):** 19.01.2026 **Yayın Tarihi (*Published*):** 31.05.2026

Öz: Günümüze eksiksiz halde ulaşan ve Kur'ân-ı Kerim'i Fâtiha'dan Nâs'a kadar tefsir eden ilk eser Muḳâtil b. Süleymân'ın tefsiridir. Muḳâtil b. Süleymân ve tefsiri üzerine birçok araştırma yapılmış olmakla birlikte, bunların önemli bir kısmında Muḳâtil'in hayatını ve tefsirin kaleme alındığı dönemin ilmî ve fikrî arka planı yeterince dikkate alınmadan değerlendirmelerde bulunulduğu görülmektedir. Yine bu çalışmalarda Muḳâtil b. Süleymân'ın çeşitli açılardan eleştirilmesine sebep olan rivâyetleri, kendisinin uydurduğu ve kendisinden önce kimsenin kullanmadığı gibi bir anlayış hakimdir. Bu sebeple çalışmada, Muḳâtil b. Süleymân'ın isnad kullanmadığı, rivâyet uydurduğu, İsrailiyat kaynaklı kimi bilgileri tefsire taşıdığı, Müşebbihî/Mücessimî veya Zeydî/Şiî eğilimler taşıdığı, "metrûku'l-hadîs" ya da "uydurmacı" olduğuna yönelik eleştiriler, bunlara sebep olan rivâyetlerin kaynaklarının tespiti esas alınarak tahlil edilmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, *et-Tefsîrü'l-Kebîr* özelinde Muḳâtil b. Süleymân'a yöneltilen eleştirilerin dayandığı rivâyetlerin kaynaklarını tespit ederek bu iddiaların tarihsel zeminini sorgulamak ve daha sağlıklı bir değerlendirme ortaya koymaktır. Netice olarak tefsirde nakledilen rivâyet ve yorumların Muḳâtil tarafından uydurulmayıp dönemin tefsir nakil anlayışı çerçevesinde kendisine ulaşan bütün rivâyetlere eserinde yer verdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Muḳâtil b. Süleymân, et-Tefsiru'l-Kebîr, Kaynak, Eleştiri.

&

Abstract: The earliest exegetical work to have survived in its entirety and to offer a continuous commentary on the Qurʾān from al-Fātiḥa to al-Nās is the tafsīr of Muqātil b. Sulaymān. Although numerous studies have been conducted on Muqātil b. Sulaymān and his commentary, a significant portion of this scholarship has produced evaluations without sufficiently taking into account Muqātil's biography or the intellectual and scholarly context in which his tafsīr was composed. Moreover, much of the existing literature is dominated by the assumption that the reports which led to criticisms of Muqātil b. Sulaymān from various perspectives were fabricated by him and that such materials had not been employed by any earlier authorities. Against this backdrop, the present study examines the major criticisms directed at Muqātil b. Sulaymān—namely, that he did not employ isnād, fabricated reports, incorporated Isrāʾīliyyāt material into his exegesis, held Mushabbihī/Mujassimī or Zaydī/Shīʿī tendencies, and was therefore regarded as *matrūk al-ḥadīth* or a fabricator—by identifying and analysing the sources of the narrations upon which these accusations are based. Accordingly, the aim of this study is to investigate the historical foundations of these claims by tracing the provenance of the reports underlying the criticisms levelled against Muqātil b. Sulaymān, with particular reference to *al-Tafsīr al-Kabīr*, and to offer a more balanced and methodologically sound assessment. The study concludes that the narrations and interpretations transmitted in Muqātil's tafsīr were not fabricated by Muqātil himself; rather, they reflect the exegetical transmission practices of his time, in that he incorporated into his work the full range of reports that had reached him within the prevailing framework of early tafsīr transmission.

Keywords: Tafsīr, Muqātil b. Sulaymān, al-Tafsīr al-Kabīr, Sources, Criticism.

Atıf/Cite as: Aydemir, Mehmet – Çalışkan, İsmail. "Tefsir Geleneğinde Muḳâtil b. Süleymân'a Yöneltilen Eleştirilerin Tahlili". *Dergiabant* 14/1 (Mayıs 2026), 144-162. doi: 10.33931/dergiabant.1839603

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy

Copyright © Published by Bolu Abant Izzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

[1] Bu çalışma, 2025 yılında Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. İsmail Çalışkan danışmanlığında tamamlanan "Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirinin Kaynakları" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

[2] Dr., Mehmet Aydemir, Milli Eğitim Bakanlığı, mehmet.aydemir.957@gmail.com.

[3] Prof. Dr., İsmail Çalışkan, Ankara Üniversitesi, iscaliskan@ankara.edu.tr.

1. Giriş

Ḳur'ân-ı Kerîm, geçmişten günümüze değin düzenli biçimde, birtakım yöntemler kullanılarak ve belirli çerçevede yorumlanmıştır. Ḳur'ân'ı tefsîr geleneği, sahabe ve tâbiînin görüş ve fikirleri esas alınarak şekillenmiş, zamanla tefsîrin içerik ve kapsamı genişlemiştir. Sahabenin ardından gelen tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn nesli de sahabeden aldıkları tefsîr nakillerini kendilerinden sonra gelen nesle yazılı ve sözlü olarak iletmişlerdir. Etbâu't-tâbiîn neslinden yazılı olarak günümüze ulaşan tam tefsir Muḳâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîru'l-Kebîr*'idir.

Muḳâtil b. Süleymân, tefsir geleneğinde en fazla eleştirilen ve aynı zamanda en fazla etkili olan isimlerden biridir. Onun hakkında tefsîrinde isnâd kullanmadığı, rivâyet uydurduğu,[4] mukaddimede belirttiği bazı kaynak şahısları görmediği/görüşmediği[5] ve israîlîyât gibi bazı uydurma söylentileri tefsîre soktuğu[6] şeklinde iddialar ortaya atılmıştır. Kelamcıların onu Müşebbihî/Mücessimî[7] ve Zeydî/Şiî[8] nitelemeleri de olumsuz söylemlerden bazılarıdır. Bu eleştirilerden dolayı bazı âlimlerin, Muḳâtil'in tefsîrini müşahede edip faydalanmalarına rağmen onun ismini zikretmedikleri ileri sürülmüştür.[9]

Muḳâtil hakkında yapılan her bir çalışmayı araştırmamıza eklemenin güçlüğünün farkındayız. Bu sebeple bazı çalışmalara atıfta bulunulmasının, meselenin daha sağlıklı bir zeminde tartışılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Muhaddislerin Mukâtil'i eleştirirken, hadis ilminde olduğu gibi tefsir ilminde de sistematik bir isnad kullanımı varmışçasına hareket ettikleri ve eleştirilerini bu varsayım üzerinden şekillendirdikleri görülmektedir. Bunun yanı sıra Goldziher (ö. 1921) ve Müsâ'îd Müslim, Mukâtil b. Süleymân'ı incelerken, israîlî rivâyetlerin tefsire ilk defa onun tarafından dâhil edildiği varsayımını esas almaktadır.[10] Arpaguş, makalesinde, tefsirde yer alan yorumların yalnızca Mukâtil'e ait olduğu kabulünden hareketle Mukâtil'i değerlendirmektedir.[11] Benzer şekilde Munʿim Sirry, Mukâtil'e isnad edilen rivâyetleri, başka râviler tarafından nakledilip edilmediğini dikkate almaksızın, yalnızca ona ait yorumlar gibi ele almaktadırlar.[12] Ebû Zehre ve Şehhâte gibi bazı araştırmacılar da Mukâtil tefsirinde rivâyetlerin yalnızca Mukâtil'e ait olduğu ve başka kaynaklarda yer almadığı varsayımından hareketle onu Zeydîlikle itham etmişlerdir.[13] Buna karşılık Tözluyurt, Mukâtil'in Zeydî Mürcîî olmadığı tezini savunmuş ve bu doğrultuda rivâyetlerin içeriklerini esas almıştır.[14] Bu çalışmalarda Muḳâtil'in eleştirilmesine sebep olan her bir rivâyet, çoğunlukla ondan önce kimse nakletmemiş veya onun tarafından uydurulmuş gibi değerlendirilmiştir. Bize gelince, Muḳâtil tefsirinde yer alan yorumların büyük çoğunluğunun ona özgü olmayıp kendi döneminin tefsir birikimini yansıttığını ve -dönemin tefsir anlayışı çerçevesinde- eserine eklediğini düşünmekteyiz. Bu sebeple araştırmada *et-Tefsîrü'l-Kebîr* özelinde Muḳâtil b. Süleymân'a yöneltilen eleştirilerin, tefsirindeki yorumların kaynakları erken dönem tefsir nakillerini kaydeden tefsirlerden tespit edilerek iddiaların tarihsel temellerinin sorgulanması amaçlanmıştır. Bu tespitler yapılırken, Muḳâtil'in tefsirinde yer alan ve eleştirilmesine sebep olan

[4] Ebû Bekr Aḥmed b. ʿAlî el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd* (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 15/207.

[5] Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḫallikân el-İrbilî, *Vefiyâtu'l-aʿyân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1994), 5/256.

[6] Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Bustî, *el-Mecrûḥînmine'l-muhaddisîn ve'd-duʿafâ ve'l-metrûkîn* (Haleb: Dâru'l-Vaʿy, 1396/1976), 3/14.

[7] Ebû'l-Hasen ʿAlî b. İsmâʿîl el-Eşʿarî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* (b.y.: el-Mektebetu'l-ʿAsriyye, 1426/2005), 1/128.

[8] Ebû'l-Ferec Muḥammed b. İshâk b. Muḥammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrût: Dâru'l-Maʿrife, 1417/1997), 222.

[9] Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsîr Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2022), 188.

[10] Ignaz Goldziher, *Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmi*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, 1374-1955), 75, 77; Müsâ'id Müslim Abdullah Ali Cafer, *Gelişme Döneminde Tefsîr*, çev. Muhammed Çelik (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 103.

[11] Hatice K. Arpaguş, "Haşvi Temayülün İzdüşümü: Muḳâtil b. Süleymân Örneği", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43, (2012/2) 65-106.

[12] Munʿim Sirry, "Muqātil b. Sulaymān and Anthropomorphism", *Studia Islamica*, 107 (2012), 38–64.

[13] Muḥammed Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd hayâtuhu ve 'asruhu-ârâuhu ve fıkhuhu* (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 16; Ebû'l-Hasen el-Belḫî Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte* (Beyrût: Müessesetu Târihi'l-Arabî, 1423/2002), Muhakkikin değerlendirmesi, 5/245-250.

[14] Mehmet Tözluyurt, "Muḳâtil b. Süleymân'ın Zeydî Mürcîî Oluşu Meselesi" *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2018/14), 275-299.

rivâyetlerin, Muḳâtil'den önce yaşayan bazı kişilerin rivâyet edip etmedikleri incelenmiştir. Muḳâtil'in tefsirini oluştururken faydalandığı kaynakları mukaddimesinde belirtmesi, bu rivâyetleri kendisinin uydurmadığına; bilakis önceki tefsir birikiminin eserine yansıması olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca incelememiz, ona yönelik iddiaların bir kısmının sonraki dönemlerde ortaya çıkan mezhebî rekabetlerin ve metodolojik farklılıkların ürünü olduğunu da ortaya koymuştur. Çalışmamızda Mukâtil'in doğum tarihinin ne zaman olduğu kime öğrencilik yaptığı ve eserindeki mukaddimenin daha sonradan eklendiği veya onun adına uydurulduğu iddiaları da incelemeye alınmıştır.

2. Muḳâtil b. Süleymân'ın Hayatı

Müfessirin tam adı Muḳâtil b. Süleymân b. Beşîr Ebû'l-Hasen'dir. Doğduğu yere nispetle Belḫî, Ezd kabilesinin mevlâsı olduğundan Ezdî, bulunduğu yerlere nispetle de Horasanî, Mervezî ve Basrî şeklinde nispet edilmiştir.[15] Kimileri onu Muḳâtil b. Duvâldûz veya Cuvâldûz şeklinde adlandırmışlardır.[16] Fakat bu adlandırma diğeri kadar rağbet görmemiştir. İbn 'Asâkir ve Ẑehebî'ye göre bu adlandırma Muḳâtil b. Süleymân için değil Muḳâtil b. Hayyân içindir.[17]

Muḳâtil, aslen Horasan'ın Belḫ bölgesinden[18] olup uzun ömürlü (kadîm muammer/قديم معمر) olduğu söylenmiştir.[19] Buna binaen onun hicrî 50, 60, 70 ve 80'li yıllarda Belḫ şehrinde doğduğu ve h. 150/767 yılında Basra'da vefat ettiği rivâyet edilmiştir.[20] Bu tarihlere göre yüzyıl yaşamıştır.

İbrahim el-Ḥarbî (ö. 285/899), Muḳâtil b. Süleymân'ın, Ḍaḥḥâk'ın ölümünden dört sene sonra doğduğunu nakletmiştir.[21] Bu rivâyete göre Ḍaḥḥâk'ın ölümünü h. 105 olarak kabul ettiğimizde, Muḳâtil'in h. 109'da doğduğu açığa çıkmaktadır. Fakat bu rivâyetten farklı Ḍaḥḥâk tefsîrinin en önemli râvilerinden 'Ubeyd b. Süleymân, Muḳâtil'in, Ḍaḥḥâk b. Müzâhim hayattayken tefsîrini kaleme aldığını, bu tefsîri ona arz ettiğini, Ḍaḥḥâk'ın her harfi tefsîr ettiği için onu eleştirdiğini ve Ḍaḥḥâk vefat ettiğinde Muḳâtil'in kitapları bulunduğunu ifade etmiştir.[22] Muḳâtil'e, Ḍaḥḥâk'la görüşüp görüşmediği sorulduğunda, babasıyla beraber onu ziyaret ettiğini ve kendisiyle Ḍaḥḥâk arasında bir kapı olduğunu -bir başka rivâyette bu kapının dört sene kapalı kaldığını- belirtmiştir.[23] Türker'e göre kendisiyle Ḍaḥḥâk arasındaki kapıdan kasıt, Ḍaḥḥâk'a öğrencilik yapmasıdır.[24] İbrahim el-Harbî tarafından nakledilen rivâyet yerine Ḍaḥḥâk'ın öğrencisi ve râvisi konumunda olan 'Ubeyd b. Süleymân'ın rivâyetlerinin doğru kabul edilmesi daha tutarlı görünmektedir. Çünkü İbrahim el-Ḥarbî, Muḳâtil ve Ḍaḥḥâk'ın yaşadığı zaman diliminden uzak, h. 3. yüzyılda yaşamıştır. Bunun aksine 'Ubeyd b. Süleymân ise Ḍaḥḥâk'ın öğrencisi ve râvisi konumunda olması, onun olaylara bizzat hâkim olmasını ve daha doğru bilgi vermesini muhtemel kılmaktadır. Ayrıca bizzat Muḳâtil'in onunla kendi arasında kapı olduğunu söylemesi İbrahim el-Harbî'nin iddiasını çürütmektedir.

Muḳâtil'in Merv şehrinde insanlara kıssa anlatırken Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745) onun yanına gelip tartıştığı, bunun üzerine ikisinin de birbirlerinin görüşlerini nakzedecek kitaplar yazdıkları iddia

[15] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/207; Ebî Yaʿlâ el-Bağdâdî ʿUbeydullâh b. ʿAlî b. Muḥammed b. Muḥammed b. el-Huseyn b. el-Ferrâ el-Ḥanbelî, *Tecrîdu'l-esmâ ve'l-kunâ el-mezkûra fi kitâbi'l-muttefik ve'l-mufterik* (Yemen: Merkezu'n-Nuʿmân, 1432/2011) 2/254; İbn Ḫallikân, *Vefiyâtu'l-aʿyân*, 5/255; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. ʿAbdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl* (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980), 288/434; Aḥmed b. Muḥammed el-Edirnevî, *Tabakâtu'l-mufessirîn* (ʿArabiyyetü's-Suʿûdiyye: Mektebetu'l-ʿUlûm ve'l-Hikem, 1417/1997), 20; ʿOmer Rıdâ Kehhâle, *Muʿcemu'l-muellifîn* (Beyrût: Dâru İhyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, ts.), 12/317.

[16] Ebû'l-Kâsım ʿAlî b. el-Hasen İbn ʿAsâkir, *Târîḫu Dimeşḳ* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 60/112; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28/434; Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* (Hindistan: Dâiretu'l-Maʿârifi'n-Nizâmiyye, 1326/1908), 10/279.

[17] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed eẑ-Ẑehebî, *Mîzânu'l-iʿtidâl fi nakdi'r-ricâl* (Beyrût: Dâru'l-Maʿrife, 1382/1963), 4/172.

[18] İbn Ḥibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/14.

[19] İbn Ḥacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 10/284.

[20] Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîr*, 5/24. Genellikle bu yılda vefat ettiği söylenirken 150'li yıllarda vefat ettiği de iddia edilmiştir [İbn Ḥibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/14; el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/218, 219].

[21] İbn Ḫallikân, *Vefiyâtu'l-aʿyân*, 5/256.

[22] el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28/440.

[23] İbn Ḥibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/15.

[24] Ömer Türker, *Erken Dönem Tefsîrlerinde Tevil Sorunu* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 29.

edilmektedir.[25] Bu tartışmanın zamanı ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Ẑehebî, Muḳâtil'in önce Merv'e gidip orada evlendiğini, mescitte kıssa anlatırken Cehm'in geldiğini ve tartışmaya girdiklerini;[26] Van Ess ise Muḳâtil'in önce Merv'e gittiği, orada Cehm'le sert bir şekilde tartıştığı ve daha sonra evlendiğini; bu sebeple uzun süre Merv'de kaldığını iddia etmektedir.[27] Bu rivâyet haricinde Cehm'in vefat ettiği yıl Emevî ẖalîfelerinden birinin, Horasan'da Ḥâris b. Süreyc'in öldürülmesinde, Muḳâtil b. Süleymân ve Muḳâtil b. Hayyân'ı hakem olarak gönderdiği görülmektedir.[28] Bu rivâyet, her iki Muḳâtil'in h. 128 yılında Horasan'da bulunduğunu kesin kılmaktadır.

Muḳâtil ve Cehm b. Safvân'ın birbirlerini nakzedecek kitaplar yazmaları, aralarındaki tartışmanın -Ẑehebî ve Ess'in naklettiği gibi- daha Muḳâtil'in Horasan bölgesinden çıkmadan önce veya çıkarken yaşanmasının daha tutarlı olduğunu göstermektedir. Çünkü bu tartışmayı Emevî ẖalîfelerinin Muḳâtil'i elçi olarak görevlendirdiği zaman yaşandığını -yani h. 128'i- esas aldığımızda Cehm'in de h. 128 yılında öldüğünü görürüz. Fakat rivâyetin devamında her ikisinin de birbirlerini nakzedecek kitaplar kaleme aldığı yönündeki iddia, daha Muḳâtil'in Horasan bölgesindeyken olayın yaşanma olasılığını düşündürmektedir. Bunlarla birlikte eğer Muḳâtil'in h. 109 yılında doğduğunu kabul edersek, bu tartışmanın hayalî olduğu/uydurulduğu iddia edilebilir. Çünkü bu durumda Muḳâtil'in, Cehm vefat ettiğinde 18-19 yaşında olması gerekir. 18-19 yaşında birinin Cehm b. Safvân'la derin kelamî tartışmalara girip Belẖ hükümdarıyla arasını iyi tutması pek muhtemel görünmemektedir. O hâlde bu tartışma esnasında Muḳâtil'in en az 30-40'lı yaşlarda olması gerekmektedir. Bu da ortalama olarak Muḳâtil'in h. 70'li yıllarda doğduğunu düşündürmektedir. Ancak Ḍaḥḥâk'a tefsîrini arz ettiği ve Ḍaḥḥâk daha hayattayken kitapları olduğu şeklindeki rivâyetleri esas aldığımızda, Muḳâtil'in ortalama h. 50-60'lı yıllarda doğmuş olabileceğini akla getirmektedir. Çünkü Ḍaḥḥâk'ın ölümünü, h. 105; Mukâtil'in doğumunu da h. 70-80 kabul ettiğimizde Muḳâtil'in ortalama 20-30'lu yaşlarda tefsîrini ve eserlerini kaleme aldığını görürüz. Oldukça genç sayılacak yaştaki bir kişinin özlü eserler kaleme alması muhtemel görünmemektedir. Bu sebeple onun doğumunun, h. 50-60'lı yıllar olması daha muhtemeldir.

Kaynaklarda uzun ömürlü olduğuna dikkat çekilmesi ve *muammer* diye vasıflanan kişilerin 150-200 sene arasında yaşadığına dair nakillerin varlığı,[29] tefsîrinin mukaddimesinde kendisinden küçük Sufyân eŝ-Ŝevrî'den rivâyetler aldığına dair eleştiri yapılması, râvisi Ebû Sâlih'in "o, uzun ömürlü idi küçük büyük herkesten rivâyet alırdı" demesi, onun h. 50-60'lı yıllarda doğduğuna dair iddiamızı desteklemektedir. Ayrıca Muḳâtil tefsîrinin bir yazma nüshasında, râvinin Muḳâtil'in tefsîrini elli senede kaleme aldığını ve yüz yıl yaşadığını da bildirmiştir.[30]

Muḳâtil b. Süleymân, ziyaret ettiği şehirlerde insanlara vaaz ve ders vermiştir. Mesela Kudüs'te Beytu'l-Makdis'te insanlara ders verdiği[31] ve insanların Muḳâtil'in etrafında toplanıp rivâyetlerini yazıya geçirdikleri nakledilmiştir.[32] Bunun haricinde Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814), ilk olarak ders halkasına oturduğu kişilerin Muḳâtil b. Süleymân, Ebû Bekir el-Hüzelî (ö. 158/775), 'Amr b. 'Ubeyd (ö. 144/761) ve

[25] İbn ʿAsâkir, *Târîẖu Dimeşḳ*, 60/123. Muḳâtil'in Cehm hakkındaki yorumu için bk. Ebû ʿAbdullâh b. Muḥammed b. Muḥammed el-ʿUkberî İbn Batta, *el-İbânetu'l-kubrâ* (Riyâd: el-Mektebu'l-İslâmî, 2005) 6/86.

[26] Şemsüddîn Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOsmân b. Kâymâz eẑ-Ẑehebî, *Târîẖu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri'l-aʿlâm* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 1413/1993), 9/641.

[27] Josef Van Ess, *Theologie und Gesellchaft im 2. Und 3. Jahrhunder Hidschra Band II* (Berlin: Walter de Gruyter, 1992), 516.

[28] Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-Ṭaberî, *Târîẖu'r-rusul ve'l-mulûk* (Beyrût Dâru't-Turâs, 1387/1967), 7/330.

[29] Subayre b. Sa'îd, 180 sene yaşadığı için muammer şeklinde adlandırılmıştır [Ebû Bekr Muḥammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî, *el-İştikâk* (Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1411/1991), 125]. Misbâh b. Sibâ''da muammer olan kişilerdendir [İbn Dureyd, *el-İştikâk*, 196]. Mustevgir denilen bir kişi 320 sene yaşamış ve muammerlerden kabul edilmiştir [İbn Dureyd, *el-İştikâk*, 252]. Daha başka örnekler de bulunmaktadır [İbn Dureyd, *el-İştikâk*, 382, 383, 388, 485; Ebû Bekr Muḥammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî, *Cemheretu'l-luğa* (Beyrût: Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 1408/1987), 2/802, 1106].

[30] Muḳâtil b Süleymân, *et-Tefsîru'l- Kebîr* (Bursa: İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, 27), 12b; İbrahim Çelik, *Muḳâtil b. Süleymân ve Tefsîrdeki Metodu* (Bursa: y.y., 2000), 31-32.

[31] Ebû İshâk İbrâhîm b. ʿAbdurrahmân el-Fezârî İbnu'l-Firkâh, *Bâʿisun-nufûs ilâ ziyâreti'l-kudusi'ş-şerîfi'l-mahrûs* (b.y.: y.y., 1431/2010), 7.

[32] Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAlî b. ʿAbdulhâlik el-ʿAsyûtî eş-Şâfiʿî el-Minhâcî, *İthâfu'l-ehissâ bi fedâʾili'l-Mescidi'l-Aksâ* (b.y.: y.y., 1982-1984) 1/133.

Sadakatu'l-Kûfî (ö. ?) olduğunu ve onların makamın/Kabe'nin arkasında oturup Ḳur'ân'ı müzakere ettiklerini, Muḳâtil'in "Ben, Ḍaḥḥâk'tan işittim" dediğini nakletmiştir.[33] Bu rivâyetler, onun hem Mekke'de hem de Kudüs gibi ziyarette bulunduğu yerlerde dersler verdiğini göstermektedir.

Buraya kadar derlenen bilgiler ışığında Muḳâtil'in, en erken h. 50-60'lı yıllar arasında doğduğu; Ḍaḥḥâk daha hayattayken tefsîrini kaleme aldığı ve Belḫ, Merv, Beyrût, Mekke, Basra, Kudüs, Kûfe ve Bağdat'ta bulunduğu, buralarda hem insanlara vaaz ettiği hem de eğitim öğretim gibi ilmî faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır.

2.1. Eserleri

Kaynaklar Muḳâtil b. Süleymân el-Belḫî'yi *sâhibu't-tefsîr*[34] ve *kebîru'l-müfessirîn* şeklinde nitelemiştir.[35] Ona isnat edilen eserler şunlardır: *et-Tefsîru'l-Kebîr, en-Nâsih ve'l-Mensûh, Tefsîru'l-Hamsimie Âye, Kitâbu'l-Kırâat, Müteşâbihu'l-Ḳur'ân, Nevâdiru't-Tefsîr, el-Vücûh ve'n-Nezâir, Kitâbu'l-Cevâbât fi'l-Ḳur'ân, Kitâbu'r-Redd 'ala'l-Kaderiyye, Kitâbu'l-Aksam ve'l-Lügat, Kitâbu't-Takdîm ve't-Te'hîr, Kitâbu'l-Âyât ve'l-Müteşâbihât*.[36]

Kitap isimlerinden Muḳâtil'in, Ḳur'ân ilimlerine dair pek çok eser kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Onun bazı eserlerini çeşitli tartışmalara (teşbih, tecsim, kader) cevap olacak şekilde yazdığı da fark edilmektedir. Bu durum onun, bazı şahısların güncel konulara yönelttikleri eleştirilere cevap verdiği izlenimini düşündürmektedir. Ayrıca Muḳâtil'in yaşadığı Horasan ve Basra gibi çok kültürlü bölgelerde tartışılan konulara cevaplar verdiği, cedelci ve cüretkâr bir kişiliğe sahip olduğu da görülmektedir.

Eserlerinden *et-Tefsîru'l-Kebîr, el-Vücuh ve'n-Nezâir* ve *Tefsîru'l-Hamsimie Âye*'si günümüze ulaşmış; diğerleri ise ya kaybolmuş ya da henüz gün yüzüne çıkarılamamıştır.

et-Tefsîru'l-Kebîr adlı eserin üç tarikinin olduğunu Ŝaʿlebî'den öğrenmekteyiz.[37] Aşağıda geleceği üzere bu tefsîr, üvey çocuğu Ebû 'Isme, Ebû Sâlih Hüzeyl b. Habîb ve İshâḳ b. İbrahim b. eŝ-Ŝaʿlebî/Tağlebî aracılığıyla yayılmıştır. Aşağıdaki rivâyetlerden Muḳâtil tefsîrinin, ilk iki râvisine nasıl ulaştığı görülmektedir. Fakat üçüncü râvi İshâḳ b. İbrahim b. eŝ-Ŝaʿlebî/Tağlebî ve Muḳâtil tefsîrine nasıl ulaştığı hakkında bilgi kaynaklarımızda yer almamaktadır. Bu tarik ve Ebû 'Isme tarikiyle nakledilen tefsîrin Horasan'da kaldığına yönelik iddialar ortaya atılmıştır.[38] Günümüze ulaşan Muḳâtil'in eserleri ise Bağdat tarikinin râvisi olan Ebû Sâlih Hüzeyl b. Habîb aracılığıyla nakledilmiştir.

Ebû 'Isme'nin tefsire nasıl ulaştığı ile ilgili şu rivayet aktarılmaktadır: "Muḳâtil, Ebû 'Isme'ye[39] (ö. 173/789) 'İlmimin unutulmasından korkuyorum ve senden başkasının onu yazmasından hoşnut değilim.' dedi. Bunun üzerine Muḳâtil, tefsîrini Ebû 'Isme'ye geceleri mum ışığında bir veya iki varak yazdırarak tamamladı. Bu tefsîri ondan Ebû Nasîr[40] adlı kişi rivâyet etti. Muḳâtil'in cariyesi onun kitaplarını gizlice alıp istinsah ettirdi."[41]

---

[33] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/216.

[34] İbn Ebî Ḥâtim, *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*, 8/354.

[35] Şemsüddîn Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOsmân b. Kâymâz eŝ-Ŝehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nubelâ* (b.y.: Muʾessesetu'r-Risale, 1405/1985), 7/201.

[36] İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 222; Fuat Sezgin, *Târîḫu't-turâsi'l-'Arabî* (b.y.: y.y., ts.) 1/85-86; İsmâ'îl b. Muḥammed Emin Mîr Selim el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifîn esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin* (İstanbul: Vekâletu'l-Me'ârifi'l-Celîleti, 1951), 2/470.

[37] Ebû İshâk Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm eŝ-Ŝaʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân* (Cidde: y.y., 1436/2015), 2/96-101.

[38] Ess, *Theologie*, 519.

[39] Ebû 'Isme el-Kureşî, Merv şehrinin kadılığını yapmıştır. Babası Mecusî olan Ebû 'Isme Ebû Hanîfe'nin yanına ve Merv şehrine gitmiştir. Ebû Hanîfe ona öğüt olacak bir kitap kaleme almış ve bu kitap Merv şehrindeki insanlar arasında meşhur olmuştur. Dönemindeki birçok muhaddis tarafından eleştirilmiştir (el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 30/56-61).

[40] Ebû Nasîr hakkında bilgiler çok kısıtlı olup Muḳâtil b. Süleymân'ın öğrencisi, tefsirinin râvisi ve ondan rivâyet nakleden konumunda olduğu tespit edilmiştir [İbn ʿAdiyy, el-Kâmil, 8/130, 190; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 28/435]. Bununla beraber İbn Ḥibbân, onu sika kişiler arasında saymaktadır [Ebû Hâtim Muḥammed b. Hibbân b. ʾAḥmed el-Bustî, *eŝ-Ŝiḳât* (Hindistan: Dâiretü'l-Maʿârifi'l-ʿOsmâniyye, 1393/1973), 9/171]. Buna göre Ebû Nasîr, Ebû 'Isme gibi Muḳâtil'e yakın bir konumda olup Muḳâtil'in cariyesinin ona kitapları vermesi muhtemeldir.

[41] وقال علي بْن يونس البلخي عَن علي بْن الحسين بْن واقد، عَن أَبِي عصمة: إن مقاتل قال لأبي عصمة: إني أخاف أن أنسى علمي، وأكره أن يكتبه غيرك. وكان يملي عليه بالليل عند السراج ورقة أو ورقتين حتى تم التفسير على ذلك. ورواه عنه أَبُو نصير ودس إِلَى جارية مقاتل حتى حملت كتبه إليه فكتبها" Ebû Aḥmed ʿAbdullâh b. ʿAdiyy el-Curcânî, *el-Kâmil fî duʿafâʾi'r-ricâl* (Beyrût: el-Kutubu'l-ʿİlmiyye, 1418/1997), 8/186.

Hüseyin Çelebi nüshasında ise tefsîrin diğer râvisi olan Ebû Sâlih Hüzeyl b. Habîb'e nasıl ulaştığı şu şekilde anlatılmaktadır:

> "Hıms kadısı Ebû Muḥammed Abdullah b. Sâbit b. Ya'kûb b. Meysere Ebî İbrahim b. Abdullah el-Abkasî eş-Şevrî en-Necrânî sümme'l-Bağdâdî şöyle der: Babamın şöyle dediğini duydum: Bana Ebû Sâlih el-Hüzeyl b. Habîb ez-Zeydânî (bu tefsîri nasıl elde ettiğini şöyle) anlattı: Tefsîri, Muḳâtil b. Süleymân derledi ve onu elli senede bitirdi. Ona 'Sohbetimiz ve beraberliğimiz uzun zamandır devam ediyor. Vakitlerimi, işlerimi, hizmetimi sana bağladım. Merv'den kalkıp seninle buraya kadar geldim. (Bu tefsîri) bana yazdırır mısın?' dedim. Cevaben Muḳâtil, 'Ben onu başkasına nakletmek için değil, kendim için derlemiştim' dedi. Bu konuda bir hayli ısrar ettiğim hâlde, 'olmaz', deyip diretince peşini bıraktım. Çünkü bir söz söylediğinde muhakkak ona uyardı. Bunun üzerine ben de ona Ḳur'ân'ın başından sonuna kadar, âyet âyet sormaya başladım. Minberime dönüp onu yazıyordum. Böylece iki senede Ḳur'ân'ı bitirdim. Sonra ona gidip 'Bana tefsîrini okur musun?' dedim. Bunu benden öğrenmek istemiş, "Bu konuda dağarcığımdakini sana haber vermedim mi?' deyince ben de 'Ben sana Ḳur'ân'ın tamamını sordum, artık verdiğin bütün cevaplar yazılı olarak ben de mevcuttur' dedim. O da 'Onu bana getir bakalım.' deyince yazdıklarımı getirip ona verdim. Onu inceleyip beğendi. Onu okumaya ve eksik bıraktığım Şeriat-ı nebeviyeyi bizzat kendi yazısı ile ilave etmeye başladı. Sonunda 'Madem ki bu tefsîr sende var, benim bu tefsîrim de sende olsun' dedi. Böylece bu tefsîri ondan işittim ve yapılan ilaveleri de ona okudum veya o bana okudu. Artık herkes bendeki nüshayı alıp bu tefsîri Muḳâtil'den işitmiş oldular. Ebû Muḥammed Abdullah b. Sâbit b. Ya'kûb'un babasından naklettiğine göre Muḳâtil, yüz küsur sene; Hüzeyl ise doksan küsur sene yaşadı. Her ikisi de Horasan yakınlarındandır. '"[42]

Muḳâtil tefsîrinin Ebû 'Isme ve Ebû Sâlih Hüzeyl b. Habîb tarafından nasıl elde edildiğine dair bu rivâyetler, onun eserlerinin nasıl yaygınlık kazandığını da göstermektedir. Her iki rivâyette de Muḳâtil'in bizzat kendisinin tefsîrini kaleme aldığı ve diğer kişilerin ise bu tefsîri kendileri için istinsah ettikleri fark edilmektedir. Ayrıca Ebû 'Isme'nin tefsîrini bizzat Muḳâtil'in dikte ettirmesiyle yazdığı da anlaşılmaktadır. Bununla beraber günümüze ulaşan Muḳâtil tefsîrinin nüshaları arasındaki farkların hacmi ve niteliği üzerine çalışma yapan kişiler, söz konusu farkların az olduğunu; bunların büyük kısmının da müstensih hatalarından kaynaklandığını belirtmektedirler.[43] Bu durum aslında, tefsîrin Muḳâtil'in kaleminden çıktıktan sonra râvi ve müstensihler tarafından eklemeler çıkarmalar yapıldığını ve eserin râviler tarafından şifahi bir şekilde değil de yazılı olarak aktarıldığını göstermesi açısından değerlidir.

Muḳâtil'in her iki ravisinin de -Ebû Sâlih ve Ebû 'Isme- Muḳâtil tefsîrini kendisi için derlediği yazılı bir nüshadan alıp istinsah etmesini ve bir adamın Muḳâtil tefsîrinin cüzlerinden birini İbnu'l-Mübârek'e (ö. 181/797) gösterdiğinde önce onu kaldırmasını istemesi, ardından eser hakkında fikri sorulduğunda ise "Muḳâtil'in ilmi vardır. Keşke eserde isnad da yer alsaydı."[44] demesini göz önüne aldığımızda ilk dönem eserlerin sözlü bir şekilde yayıldığı ve yazarından 2-3 dönem sonra yazıya geçirildiği iddiasının daha fazla irdelenmesi gerektiğini açığa çıkarmaktadır.[45] Çünkü râvilerin Muḳâtil'in tefsîrine henüz o hayattayken ulaşmaları ve İbnu'l-Mübârek'e tefsîrin cüzlerinden bir cüz gösterilmesi, ilk dönemden itibaren yazı yazma ve eser kaleme alma kültürünün varlığını hissettirir.

Muḳâtil b. Süleymân *et-Tefsiru'l-Kebîr*'ini oluştururken çoğunlukla isnad kullanmamıştır, fakat bazı isnadlı rivâyetlerin varlığı da bir gerçektir.[46] Bu isnadlı rivâyetlerin bir kısmında, Muḳâtil'in ismi yer

[42] Muḳâtil b Süleymân, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (Hüseyin Çelebi, 27), 12b.

[43] Mehmet Akif Koç, *Tefsîrde Bir Kaynak İncelemesi* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2005), 101.

[44] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/209.

[45] Kaya, genel itibariyle ilk dönemlerden (h. 1-3. yüzyıl) günümüze hiçbir eserin ulaşmaması ve ilk dönem rivâyet aracı olarak şifahi yöntemin esas alınmasını dikkate alarak, eserlerin aslında şifahi bir şekilde aktarılıp en erken h. 4. yüzyılda yazıya geçirildiğini iddia etmektedir. [Süleymân Kaya, *Erken Dönemde Kitap Tasavvuru -Tefsîr-* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023)]. Kaynaklarda ilk dönem tâbiîn ve etbau't-tâbiîne ait eserlerin/sahifelerin olduğu iddia edilse de Kaya'nın bunları kabul etmediği hissedilmektedir. Hali hazırda kaynaklarda yer alan bilgileri belirli bakış açılarıyla ele alıp inceleyen Kaya'nın -çalışmanın içeriğinde de görüleceği üzere- birçok ilk dönem müfessirinin aslında rivâyetleri yazıya aktardığını ve bunları birer kitap ya da sahifede topladığını göz ardı etmesi bizce ilmi bir tutum değildir. Ayrıca Moğol istilasından ve çeşitli doğal afetlerden kaynaklı ilk dönem eserlerin müellif nüshalarının günümüze ulaşmamasının da sebep olarak görülmesi gerekmektedir.

[46] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/27, 28, 35, 37, 98; 2/138, 578, 635; 3/23, 271; 4/219, 523.

almıştır.[47] Bu durum isnadlı rivâyetlerin daha sonradan râviler tarafından eklendiğini göstermektedir. Özellikle de bazı rivâyetlerde "ولم أسمع مقاتلا/Muḳâtil'den işitmedim" ibaresinin eklenmesi bu iddiamızı desteklemektedir.[48] Ayrıca Ferrâ'dan (ö. 207/822)[49] ve Ebû Ubeyde'den (ö. 209/824)[50] yapılan alıntılar da Muḳâtil tefsîrinde râvi tasarrufu olduğunu desteklemektedir. Râvi tasarruflarının daha çok üçüncü ciltten sonra başladığı ve sûre sonlarında olduğu görülmektedir.[51] Râvilerin genelde sûre sonlarında eklemeler yapmaları ana metne müdahale amacı gütmediklerine yorumlayabiliriz. Ferrâ, Ebû 'Ubeyde ve diğer isnadlı rivâyetler haricindeki yorumların Muḳâtil'den geldiği anlaşılmaktadır. Koç, Muḳâtil tefsîrini Ŝaʿlebî tefsîrindeki rivâyetleriyle karşılaştırması sonucunda 630 rivâyetin 3/4'ünün Muḳâtil'in matbu tefsîriyle aynı olduğunu; uyuşmazlık oranı bulunan 1/4'ünün ise doğal farklılaşma sonucu ortaya çıktığını belirterek tefsîrdeki tahrif iddialarının iddiadan öteye geçmediğini ifade etmiştir.[52] Tefsîrdeki isnadlı rivâyet sayısının da 117 olması, râvi tasarrufunun, eserin tahrif olduğu yönünde bir iddia ortaya atılamayacak seviyede olduğunu izhar etmiştir. Bu da râvilerin eklemiş oldukları rivâyet ve Muḳâtil'in vefatından sonra yaşayan âlimlerin ismen ve isnadlı bir şekilde yorumlarını belirtmeleriyle tefsîri tahrif etme amacı gütmediklerini göstermiştir.

İlk dönem âlimlerinin Muḳâtil'in tefsîri hakkında olumlu veya olumsuz yorumda bulunmaları, Muḳâtil'in yazılı bir eserinin bulunduğuna delildir. Bu durum da tefsîrin Muḳâtil'e ait olmadığı hususundaki iddiaları bertaraf etmektedir. Ayrıca Çelik ve Koç'un çalışmalarında Muḳâtil tefsîrinin tahrife uğradığına yönelik iddiaların geçersizliği tespit edilmektedir.

Burada Muḳâtil tefsîrindeki mukaddime hakkında kısaca değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Muḳâtil'in mukaddimeyi tefsire eklemeyip sonradan râviler tarafından eklendiğini açık bir şekilde söyleyebiliriz. Çünkü içerisinde yer alan rivâyetlerin ve yorumların bir kısmının, Muḳâtil'den; bir kısmının ise Muḳâtil'in ismi belirtilmeden nakledilmesi ve her rivâyetin isnad zinciriyle nakledilmesi, bu mukaddimenin sonradan râviler tarafından baş kısma eklendiği yorumunu yapabilmemize zemin teşkil etmektedir. Bununla beraber Arûsî, bu mukaddimenin sonradan eklendiğini ve esere itibar kazandırmak için tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn isimlerine yer verildiğini; bu isimlerin ise eserin içerisinde geçmediğini iddia etmiştir.[53] Biz, Arûsî'nin mukaddimenin sonradan râviler tarafından eklendiği görüşünü kabul etmekle beraber esere itibar kazandırmak amacıyla tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn isimlerinin eklendiği görüşünü kabul etmemekteyiz. Çünkü Ebû Sâlih'in kaynakları sıraladıktan sonra Muḳâtil'in kendisine böyle haber verdiğini belirtmesi[54] ve bu isimlere ait kişilerin rivâyetlerinin tefsirde yer alması Arûsî'nin iddiasını boşa çıkarmaktadır.[55] Bütün bu iddialarla beraber -her ne kadar mukaddime Muḳâtil tarafından eklenmemiş/yazılmamış olsa da- rivâyetlerin çoğunluğunda Muḳâtil'in isminin yer almasından hareketle râvilerin Muḳâtil'in yorum ve görüşü çerçevesinde mukaddimeyi oluşturduğunu söyleyebiliriz.

[47] Muḳâtil'in ismi yer alan rivâyet sayısı 39, Muḳâtil'in isminin yer almadığı rivâyet sayısı 78'dir (Çelik, *Muḳâtil b. Süleymân*, 36). Bazı araştırmacılar Muḳâtil'in ismi bulunan veya bulunmayan bütün rivâyetlerin Muḳâtil tarafından tefsîre eklendiğini düşünmelerinden, yaptıkları çalışmalarda isnadlı rivâyetlerin hepsinin Muḳâtil'in râvileri tarafından eklenmiş olmalarına dikkat etmemektedirler. Buna benzer hatalı yaklaşım için bk. Yılmaz, "Muḳâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) Hadîs Anlayışı", 335-361.

[48] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 3/23, 48, 52, 85, 98; 3/434; 4/144, 368.

[49] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 2/286, 289, 298, 299; 3/72, 89, 90, 117, 123, 128, 182, 276, 611, 612, 618, 620, 621; 4/ 197, 200, 204, 215, 277, 526, 802.

[50] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 3/117, 276, 621; 4/197, 277, 526.

[51] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/233; 2/132, 606; 4/287, 794.

[52] Koç, *Tefsîrde Bir Kaynak İncelemesi*, 101.

[53] Nicolai Sinai, "The Qur'anic Commentary of Muqâtil b. Suleyman and the Evolution of Early Tafsir Literature", *Tafsir and Islamic Intellectual History*, ed Andreas Görke vd. (b.y.: Oxford University Press, 2014), 114. Muḥammed el-Arûsî, *Muḳâtil b. Suleymân Mufessiran li'l-Ḳur'ân* (Tunus: Câmiatu Mannûbe, Risâle Mâcester, 2001-2002), 66-67'den naklen Koç, *Tefsîrde Bir Kaynak İncelemesi*, 65.

[54] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/26.

[55] Muḳâtil'in, her ne kadar bu isimlerin bir kısmını tefsîrin içerisinde zikretmese de bu kişilerle görüşüp yorumlarını tefsîre aldığının muhtemel olduğunu görüyoruz. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Aydemir, *Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinin Kaynakları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 48-290.

2.3. Öğrencileri ve Hocaları

Ebû Sâlih Hüzeyl b. Habîb, Muḳâtil tefsîrinin mukaddimesinde ondan naklen ilim aldığı ve kendilerinden istifade ederek tefsîrini oluşturduğu kişilere yer vermiştir. Bu kişiler şunlardır: 'Aṭâ b. Ebû Rebâḥ (ö. 114/732), Ḍaḥḥâk b. Müzâḥim(ö. 105/723), Nâfi' Mevlâ İbn 'Ömer (ö. 117/735), Ebû'z-Zübeyr (ö. 126/743-44), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Muḥammed b. Sîrîn (ö. 110/729), İbn Ebî Müleyke (ö. 117/735), Şehr b. Ḥavşeb (ö. 100/718), 'İkrime (ö. 105/723), 'Aṭıyye el-Kûfî (ö. 111/729-30), Ebû İshâḳ es-Sebi'î (ö. 127/745), Muḥammed b. 'Ali b. el-Hüseyin b. 'Ali (ö. 114/733), Ḳatâde b. Di'âme (ö. 117/735), Süleymân b. Mihrân el-A'meş (ö. 148/765), Ḥammâd b. Ebû Süleymân (ö. 120/738), İsmâ'îl b. Ebî Ḫâlid (ö. 145/762), İbn Ṭâvûs el-Yemânî (ö. 132/750), Abdulkerîm (ö. 127/744), Abdulḳuddûs (ö. 170/787[?]), Ebû Ravḳ(ö. 150/767[?]), İbn Ebî Necîḥ (ö. 132/750), Leyŝ b. Ebû Süleym (ö. 142/759), Eyyûb (ö. 131/749), 'Amr b. Dînâr (ö. 126/744 [?]), Dâvûd b. Ebî Hind (ö. 140/757), el-Ḳâsım b. Muḥammed (ö. 107/725 [?]), 'Amr b. Şu'ayb (ö. 118/736), el-Ḥakem b. 'Uteybe (ö. 114/733), Hişâm b. Ḥassân (ö. 144/761[?]) ve Sufyân eŝ-Ŝevrî (ö. 161/778). Bununla beraber Ebû Sâlih, -Muḳâtil'den naklen- Muḳâtil'in tefsîrini oluştururken bu kişilerin rivâyetlerini birebir veya ekleme çıkarmalar yaparak naklettiğini de dile getirmiştir.[56]

Tabakat kitaplarında ise Muḳâtil'in diğer hocalarından bahsedilmektedir. Bunlar şunlardır: Mücâhid (ö. 104/722), Ḍaḥḥâk b. Müzâhim, Ebû Sehl Abdullah b. Bureyde (ö. 105/723), Ebû Sa'd el-Medenî (ö. 120/738), Ebû Sa'd b. Şurahbîl (ö. 123/741) ve Zeyd b. Eslem (ö. 136/753) vd.[57] Muḳâtil'den rivâyet alan öğrencilerinden bazıları ise şu kişilerdir: İsmâ'îl b. Ayyâş (ö. 181/797), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Ebû Ḫâlid Yusuf b. Ḫâlid (ö. 189/805), Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814) ve Abdurrezzâḳ b. Hemmâm (ö. 211/826).[58]

Muḳâtil'in Mücâhid'e öğrencilik yaptığı iddia edilmiştir.[59] Ancak Mücâhid ile Muḳâtil arasında hoca-talebe ilişkisinin söz konusu olmadığı kanaatindeyiz. Muḳâtil'in tefsîrinde Mücâhid'in kaynaklık yaptığı isnadlar incelendiğinde râviler tarafından eklenen bir rivâyetin isnadında Muḳâtil'in Mücâhid'den doğrudan rivâyette bulunmadığı dikkat çekmektedir.[60] Bir başka rivâyette ise Muḳâtil'in hem Ḍaḥḥâk hem de Mücâhid'den yaptığı naklin râviler tarafından eklendiği anlaşılmaktadır.[61] Mücâhid'in, Kûfe ve Basra şehirlerinde bulunmasına rağmen daha çok Mekke'de yaşayıp h. 103 yılında öldüğünü; Muḳâtil'in de Mekke veya Medine'ye yaptığı seyahatlerini dikkate aldığımızda birbirleriyle karşılaşmalarının tarihsel olarak imkân dahilinde olduğunu ifade edebiliriz. Fakat Muḳâtil'in mukaddimesinde Mücâhid'in adının geçmeyip Mücâhid tefsîrinin râvisi olan İbn Ebî Necîḥ'in yer alması, Muḳâtil'in Mücâhid tefsir mirasına İbn Ebî Necîḥ aracılığıyla ulaştığını düşündürmektedir. Ancak Versteegh, *Landmarks in Linguistic Thought III* adlı kitabında Muḳâtil ile Mücâhid'in karşılaştığına dair -kaynak belirtmeden- şu anlatıyı aktarmaktadır: "Bir başka ortamda Muḳâtil, Mücâhid b. Cebr'den rivâyette bulunurken dinleyicilerden biri ayağa kalkıp 'Ben Mücâhid'im ama seninle hiç karşılaşmadım.' dedi. Muḳâtil gözünü kırpmadan 'Bu önemli değil, önemli olan konunun içeriğidir.' karşılığını verdi."[62] Biz, Muḳâtil b. Süleymân hakkında araştırma yaparken bu rivâyetle hiçbir yerde karşılaşmadık. Bununla beraber Versteegh de bu rivâyeti nereden aldığına dair herhangi bir açıklayıcı not eklememiştir. Fakat rivâyet irdelendiğinde Muḳâtil, sanki bir ders halkasında veya camide vaaz verirken Mücâhid'in ayağa kalkarak ona karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Bütün bu hususlar ve Muḳâtil'in doğumunu en erken h. 50; Mücâhid'in ölümünü de h. 103 kabul ettiğimizde 50 yıllık süre zarfında Muḳâtil'in Mücâhid'le karşılaşma ihtimalinin olabileceğini bizlere düşündürmektedir. Fakat Mücâhid'in Muḳâtil'le hiç görüşmediğini iddia etmesi,

[56] Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru*, 1/25.
[57] el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28/434-435.
[58] İbn Ebî Ḥâtim, *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*, 8/354.
[59] Louis Masignoun, *Recueil de textes inedits concernant l'historie de la mystiguque en pays d'Islam* (Paris: Libraire Orientaliste Paul Geuthner, 1929), 194'den naklen Dinç, *Erken Dönem Tefsîr Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 232.
[60] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/377.
[61] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 2/599.
[62] Kees Versteegh, *Landmarks in Linguistic Thought III: The Arabic Linguistic Tradition*, (London: Routledge, 1997), 9.

Muḳâtil'in de onu tanımaması, Muḳâtil'in Mücâhid'e öğrencilik yaptığına dair yukarıdaki iddiaya şüpheyle yaklaşılması gerektiğini düşündürmektedir.

Kaynaklarımızda Muḳâtil'in, İbn Abbâs'ın tefsîrinin rivâyet tariklerinden biri olduğu da iddia edilmektedir. Bu tarik birçok âlim tarafından eleştirilmiştir.[63] Muḳâtil b. Süleymân'ın tefsîrini taradığımızda isnadlı rivâyetlerden doğrudan İbn Abbâs'tan yapılan nakillerin çok az olduğu görülmektedir. Ayrıca bu rivâyetlerin daha sonra râviler tarafından eklenme ihtimali vardır.[64] Muḳâtil, daha çok İbn Abbâs'a öğrencilik yapan kişiler[65] aracılığıyla onun tefsîrine ulaşmıştır. Muḳâtil'in doğum tarihini en erken h. 50-60'lı yıllar olarak alır ve İbn Abbâs'ın da ölüm tarihini h. 68 olarak kabul edersek, İbn Abbâs vefat ettiğinde Muḳâtil'in ortalama en fazla 15-20'li yaşlarında olduğu görülür. Dolayısıyla Muḳâtil'in bizzat İbn Abbâs'la görüşmesi uzak bir ihtimaldir. "İbn Abbâs'ın tefsîr nüshasına ulaşarak rivâyetleri tefsîrine almış olabilir." şeklindeki iddia ortaya atılabilir ancak bunun da yalnızca bir iddiadan ibaret kalacağı aşikardır. Çünkü Muḳâtil tefsîrinin mukaddimesinde yer alan kişilerin çoğunluğunun İbn Abbâs'ın ya öğrencisi ya da tefsîr râvisi olması, Muḳâtil'in İbn Abbâs'ın tefsîr nüshasına değil de mukaddimedeki kişiler aracılığıyla İbn Abbâs'tan gelen tefsir rivâyetlerine ulaştığını düşündürmektedir.[66]

3. Muḳâtil Hakkındaki Övgü ve Eleştiriler

Muḳâtil hakkında gerek olumlu gerekse olumsuz pek çok kanaat dile getirilmiştir. Ondan övgüyle bahsedenlerin genel itibarıyla müfessir yönüne vurgu yaptıkları görülmüştür.[67] Şâfi'î, "İnsanların hepsi tefsîr ilminde Muḳâtil'in evlatları konumundadır." demiştir. Ayrıca bu anlama gelen başka sözler de ona isnad edilmiştir.[68] Şafi'î'nin Muḳâtil'e bu kadar değer vermesi, Muḳâtil'in tefsîrinde kullandığı kaynakları görmüş olabileceğinden, Muḳâtil hakkında dile getirilen eleştirilerin itham olmaktan öteye geçmediğinden veya Muḳâtil tefsîrinin o zamana kadar yazılan en iyi tefsîr olmasından kaynaklı olabilir. Muḳâtil b. Süleymân'ın müfessir yönünü metheden şu rivâyetler de bulunmaktadır: "Bir adam, Muḳâtil'in tefsîrinin cüzlerinden bir cüzü Abdullah b. Mübârek'e götürdü. Abdullah onu aldı ve 'onu bırak (inceleyeyim)' dedi. Ravi şöyle devam etti: O adam Abdullah'a geldiği zaman, şöyle dedi: 'Ey Ebû Abdurraḥman! Bu eseri nasıl buldun?' Bunun üzerine o, 'Ne kadar güzel bir ilim kaynağı, keşke onun isnadı da olsaydı!' demiştir.[69] Öte yandan Muḳâtil b. Hayyân'ın Muḳâtil b. Süleymân'ın ilminin diğer insanların ilmi yanında okyanusun denize olan durumu gibi olduğunu söylemesi;[70] Ḥammâd b. Ebî Hanîfe'ye "Muḳâtil, tefsîrini Kelbî'den aldı." denmesi üzerine onun, "Muḳâtil, Kelbî'den daha âlim olduğu hâlde bu nasıl olur?" diye hayret edip kabullenememesi;[71] İbrahim el-Harbî'nin, Muḳâtil'in kıskanıldığı için eleştirildiğini iddia etmesi;[72] Abbâd b. Kesîr'in "Muḳâtil'i kötülemeyin çünkü Allah'ın

[63]Celâluddîn ʿAbdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ʿulûmi'l-Ḳur'ân* (b.y.: el-Heyʾetu'l-Mışriyyeti'l-ʿAmme li'l-Kuttâb, 1394/1974), 4/239.

[64] Örneğin bir ayette Muḳâtil'in yorumu, ardından İbn Abbâs'ın yorumu verilmiş, sonra tekrardan Mukâil'in yorumuna dönülmüştür (Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 2/340). Doğrudan İbn Abbâs'tan da alıntılar yapılmıştır (Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 2/630; 3/841; 4/114, 409).

[65] Örneğin İbn Abbâs tefsirinin râvisi Ḍaḥḥâk aracılığıyla rivâyetler nakledilmiştir (Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/35; 2/351, 428, 540, 627, 635; 3/53, 54; 4/389). Ebû Müleyke aracılığıyla nakledilmiştir (Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/113).

[66] Örneğin Muḥammed Coşkun, Muḳâtil b. Süleymân'ın tefsîrini oluştururken İbn Abbâs'tan gelen rivâyetlerin derlendiği eser olan *Mesâilu Nâfiʿ b. el-Ezrak*'ı elinde bulundurduğunu ve az da olsa kaynak gösterdiğini iddia etmektedir. [Muḥammed Coşkun, *Tefsîrin İlk Çağları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 387.] Yaptığımız incelemede eserde nakledilen rivâyetlerin bir kısmının benzer olduğu görülmektedir. Fakat Muḳâtil b. Süleymân'ın İbn Abbâs gibi şiir kullanmamış olması bu eseri görmediğini düşündürmektedir. Benzer rivâyetler ise kelime açıklaması tarzında bulunmasını normal karşılamaktayız. Ayrıca Coşkun'u bu iddiayı ortaya atmasına sebep olan bilginin Muḳâtil b. Süleymân tefsîrine râvileri tarafından eklendiğinden ayrıca o rivâyetin Muḳâtil'in doğrudan değil de 'Alkame b. Mersed aracılığıyla ulaşmasından, onun İbn Abbâs'tan gelen bu esere/rivâyete ulaşma ihtimalinin olmadığını göstermektedir.

[67] Seyfullah Efe, *Muḳâtil b. Süleymân Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl* (Ankara: Otorite Yayınları, 2024), 25.

[68] Bk. el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/208.

[69] Bk. el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/209.

[70] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/210.

[71] İbn ʿAsâkir, *Târîḫu Dimeşḳ*, 60/118.

[72] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/210; Muḥammed Hâdî Ma'rifet, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî sevbihi'l-kaşîb* (Meşhed: el-Câmi'atu er-Radaviyyetu li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, 1428), 1/395.

Kitabı'nı ondan daha iyi bilen kimse kalmadı."[73] ve Aḥmed b. Ḥanbel'in, "Ḳur'ân ilminde Muḳâtil b. Süleymân'dan daha âlim kimseyi görmedim." demeleri,[74] âlimlerin onu hayırla yâd ettiğini göstermektedir. Süfyân b. 'Uyeyne de Muḳâtil'in tefsîrinin elinde olduğunu fakat bu tefsîrden rivâyette bulunmayıp sadece yorumlarını delillendirmek için yardım aldığını iddia etmiştir.[75]

Yukarıda geçen bütün övgüler ve aşağıda sıralanan bütün eleştiriler, Muḳâtil'in tefsîrini kaleme aldığı günden itibaren insanların ilgi odağı olduğunu ve incelenip çeşitli açılardan hoş görüldüğünü göstermektedir. Muḳâtil hakkında olumlu kanaatlerin yanında olumsuz görüşler de dile getirilmiştir. Kâhir ekseriyeti hadîs münekkitleri tarafından yapılan eleştiriler oldukça fazladır. Bunları kendi içinde tasnif ederek ele alacağız.

3.1. İsnad Kullanmadığı ve Rivâyet Uydurduğuna Dair Görüşlerin Kritiği

Kaynaklarda *el-müfessir* sıfatıyla kendisinden bahsedilen Muḳâtil'in, tefsîr ilminde derin bir bilgiye sahip olduğu söylenirken hadîs alanında yetersiz olduğu iddia edilmiştir.[76] Muhaddisler tarafından eleştirilmesinin bir sebebi de o dönemlerde hadîs âlimleri tarafından çokça kullanılan isnadın, müfessirler tarafından pek fazla rağbet görmemesi ve bunun neticesi olarak da Muḳâtil'in, tefsîrini isnadsız bir şekilde oluşturmasıdır. Kendisinden sonra bazı hadîsçilerin "Tefsîri ilim kaynağıdır keşke isnad da yer alsaydı."[77] ve Aḥmed b. Ḥanbel'in üç şeyin aslı yoktur derken tefsîri[78] de eklemesi o dönemde tefsîr ilminde isnadın yaygın olarak kullanılmamasından ve bu ilimle uğraşan bazı kişilerin zayıflıkla nitelenmesinden kaynaklanması muhtemeldir. Ayrıca Muḳâtil'in hadîs veya rivâyet uydurduğu da belirtilmiştir.[79]

Ashâbü'l-hadîs, Muḳâtil'in hadîslerinden sakınır ve onu münker görürlerdi.[80] Örneğin Yaḥyâ b. Ma'in ve Buhârî, onu "لا شئ البتة/Bir şey olmadığı" şeklinde nitelerken;[81] Veki''e ise Muḳâtil'den sorulduğunda onun "والله المستعان/Allah'a sığınırım." dediği; ayrıca tefsîri hakkında sorulduğunda ona bakılmayıp gömülmesi gerektiğini çünkü bir gün isnadları ezberleyip geldiğini daha sonra tekrar geldiğinde ise isnad ve hadîsleri karıştırdığını iddia etmiştir.[82] Aḥmed b. Ḥanbel, onun bir tefsîri olduğunu fakat ondan bir şeyler rivâyet etmeyi hoş karşılamadığını;[83] Abdurraḥman b. Ḥakem'in de onun kıssacı olduğunu ve insanların onun hadîslerini terk ettiğini söylemişlerdir.[84] Darekutnî onu yalancılar sınıfından saymıştır.[85] Muḳâtil'in Kelbî'nin ağzıyla isnad uydurduğu ve Abbâsî Ḫalîfelerinden Mehdi'ye istediğin veya sevdiğin bir şey varsa hadîs uydurayım dediği de nakledilmiştir.[86]

Muḳâtil b. Süleymân tefsîrinin -râviler tarafından eklenen- mukaddimesinde onun, tefsîrini oluştururken kullandığı kaynakları bizzat kendisinin belirtmesi, onun tefsîrde geçen rivâyetleri uydurmadığını ve bu kişilerin eserlerini/rivâyetlerini kullandığını göstermektedir. Ayrıca Muḳâtil tefsîrinin bir hadîs eseri hüviyetinde olmamasından tefsîrini isnâdlarla şişirilmemesini arzu ederek bu yöntemi uygulaması muhtemeldir.

---

[73] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/210.
[74] Ebû'l-Huseyn İbn Ebî Yaʿlâ Muḥammed b. Muḥammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (Beyrût: Dâru'l-Maʿrife, ts.), 1/68.
[75] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/210.
[76] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/207.
[77] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/209.
[78] es-Suyûtî, *el-İtkân fî ʿulûmi'l-Ḳur'ân*, 4/205.
[79] Müsâ'id, *Gelişme Döneminde Tefsîr*, 103.
[80] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ, *eṭ-Ṭabaḳâtu'l-kubrâ* (Beyrût: y.y., 1410/1990), 7/263.
[81] Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Maʿîn, *Târîḫu İbn Maʿîn- Rivâyetu'd-Dûrî* (Mekke: Merkezu'l-Bahsi'l-ʿİlmî, 1399/1979) 4/373.
[82] İbn Ebî Ḥâtim, *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*, 8/354.
[83] İbn Ebî Ḥâtim, *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*, 8/355.
[84] İbn Ebî Ḥâtim, *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*, 8/355.
[85] Ebû'l-Hasen ʿAlî b. ʿOmer el-Bağdâdî ed-Dâreḳuṭnî, *eḍ-Ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn* (Medine: Mecelletu'l-Câmiʿati'l-İslâmiyye, 1403), 3/133.
[86] el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, 15/216.

Dinç, erken dönem tefsîr geleneğinde nakil anlayışını incelediği çalışmasında, isnadlı rivâyetlerin daha çok hadîs alanında, biraz da siyer rivâyetlerinde görüldüğünü iddia etmektedir. Bu ilimlerin aksine ilk dönemlerde tefsîr alanında isnadın formel biçiminin yer almadığını, nakledilen tefsîr izahlarının ilk dönem tefsîr rivâyetlerinin aktarım şekli olduğunu dile getirmektedir.[87] Bununla beraber ilk dönem Kelbî, Süddî, İbn Cüreyc vb. müfessir kimliği baskın kişilerin de Muḳâtil gibi eleştirildiğini iddia ederek bu eleştirinin isnad kullanımı ve kelamî problemlerden kaynaklandığını[88] ve tefsîrde isnad meselesinin h. ikinci yüzyıl değil de üçüncü yüzyılda ehl-i hadîsin eleştirisi neticesinde kullanımının yaygınlaşmaya başladığını ifade etmektedir.[89]

Hadîs uydurduğuna dair rivâyetleri göz önüne aldığımızda Muḳâtil hakkındaki bu iddianın doğru olduğunu düşünebiliriz. Fakat yaptığımız bu çalışmada vardığımız neticeye göre aslında Muḳâtil, kendisinden önceki ve yaşadığı dönemin birikimini tefsîrine yansıtıp hadis uydurmaya yeltenmemiştir. *Tefsîru Hamsimie Âye* eserindeki hadîs rivâyetleri ile ilgili çalışmada Muḳâtil'in bu eserde kullandığı 149 hadîs rivâyetinin yüzde doksanının hadîs kaynaklarında yer aldığı; fakat 15 rivâyetin ise araştırmacının başvurduğu hadîs kaynaklarında bulunmadığı tespit edilmiştir.[90] Muḳâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîr-i Kebir'*indeki hadîslerin tahrici özelinde hazırlanan çalışmada da aynı şekilde tefsîrinde yer alan 310 hadîs rivâyetinin sadece 64 tanesinin herhangi bir kaynakta yer almadığı kaydedilmiştir.[91] Herhangi bir hadîs kitabında yer almayan rivâyetlerin elimize ulaşan hadîs mecmuaları açısından ele alındığını belirtmemiz gerekmektedir. Çünkü kaynağı tespit edilemeyen bu rivâyetlerin ise günümüze ulaşamayan sahifelerin/eserlerin birinden alınma ihtimali bulunmaktadır. Muḳâtil'in eserlerindeki hadis rivâyetlerinin çoğunluğunun kaynağının bulunması, geri kalan rivâyetlerin de kaynağının mevcut olabileceğini akla getirmektedir. Bu da bizlere Muḳâtil'in hadîs uydurduğuna dair haberlere ihtiyatla yaklaşmamız gerektiğini göstermektedir. Bu tür rivâyetlerin onu kötülemek amacıyla muhalifleri tarafından uydurulması muhtemeldir.

Sonuç olarak, Muḳâtil'in tefsirinde isnad kullanmaması hadîs uydurma isteğinden değil, tefsir geleneğinde isnadın henüz kullanılmamasında kaynaklandığının belirtilmesi daha tutarlı bir ihtimal olarak görülmektedir. Ayrıca tefsirin henüz sistemleşmeye yöneldiği bir çağda Mukâtil'in böyle bir tefsiri başarmış olması, ileriye dönük atılmış çok önemli bir adım görülebilir. Nitekim ondan epey zaman sonra vücut bulmuş tefsirler daha düzenli, sistematik, kaynaklar bakımından daha düzenlidir.

3.2. Yahudi ve Hristiyan Kaynaklarından Bilgi Aldığına Dair Görüşlerin Kritiği

Kaynaklarda Muḳâtil b. Süleymân'ın Yahudi ve Hristiyanların kitaplarına uygun şekilde Ḳur'ân ilimlerini aldığı iddia edilmiştir.[92] Muḳâtil b. Süleymân'ın gençlik yıllarını geçirdiği yerler, Horasan'ın Belḫ ve Merv şehirleridir. Bu şehirlerde İslâm dışında diğer dinlerin de yaygın bir şekilde var olduğu bilinmektedir. Muḳâtil'in hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Irak bölgesi de birçok farklı etnik grup ve dinin varlığını sürdürdüğü yerdir. Çoklu kültürde yaşayan insanlar arasında kültürel etkileşim olağan bir şey olup birbirlerine karşı hoşgörü daha hâkimdir. Bu sebeple Muḳâtil'in bu tür dini, etnik grup ve kültürlerin fazla olduğu yerde yaşaması doğal olarak onun ilmî birikimine de yansımıştır. Örneğin ehl-i hadîs anlayışının yaygın olup ve farklı grup ve düşüncelerin yer almadığı veya çok az yer aldığı Hicaz bölgesi gibi yerlerde Muḳâtil'in tutunamaması, o bölgede farklı zihniyetlere tahammülün az olmasının etkisi olduğu düşünülebilir.

Goldziher, tefsîre isrâilî rivâyetleri yerleştirenlerden birinin Muḳâtil olduğunu ve onun, tefsîr rivâyetleri açısından eksik bırakılan noktaları bu tür hikayevî şeylerle doldurduğunu bildirmektedir.[93] Tefsîr tarihi

[87] Dinç, *Erken Dönem Tefsîr Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 182-183.
[88] Dinç, *Erken Dönem Tefsîr Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 221-222.
[89] Dinç, *Erken Dönem Tefsîr Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 217. Bu konu hakkında başka bir çalışma için bk. Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivayet* (Ankara: Fecr Yayınlarii 2021), 98, 303-315.
[90] Hamdi Türkoğlu, *Muḳâtil b. Süleymân ve Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 150.
[91] İrfan Zahitoğlu, *Muḳâtil b. Süleymân'ın Tefsîr-i Kebir'indeki Hadîslerin Tahrici ve Değerlendirilmesi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 205.
[92] İbn Ḥibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/14.
[93] Goldziher, *Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâm*, 75, 77.

nazariyesinde Golziher'den etkilenen Hüseyin Ẑehebî de bu konu hakkında Muḳâtil'i çokça eleştirmektedir. O, Muḳâtil'in tefsîrinin içeriğini hurafe, kıssalar, batıl ve faydasız şeylerle doldurduğunu iddia etmektedir.[94] Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere Muḳâtil, aslında kendisinden önceki tefsîr birikiminden uzak kalmayarak bu tür isrâilî rivâyetleri tefsirine eklemiştir. Biz burada hepsini tek tek belirtmektense örnek olması açısından birkaç rivâyetin kaynağını zikretmekle yetineceğiz.

İsrâilî rivâyetleri incelediğimizde Muḳâtil'den önce de bu tür rivâyetlerin zaten sahabe ve tâbiîn âlimleri tarafından nakledildiğini tespit ettik. Örneğin Âdem'in yaratılış kıssasının anlatıldığı Bakara 30. âyetin tefsîrinde Âdem'in yaratılması, şeytanın ordu başında dünyaya gönderilmesi, Âdem'e ruh üflenirken hapşırması vd. kıssaların Muḳâtil'den önce[95] Ḍaḥḥâk ve Süddî'nin tefsîrlerinde bu haberi İbn Abbâs'a dayandırdıkları görülmektedir.[96]

Dâvûd'un askerlerinden birinin karısıyla evlenmek istemesi ve karısıyla evleneceği askeri, ordunun en önünde savaştırmasıyla ilgili kıssanın Muḳâtil tarafından Sâd sûresi 21. âyetin tefsîrinde nakledildiği görülmektedir.[97] Bu rivâyetin benzer lafızlarla Ṭaberî tefsîrinde Muḳâtil'in kaynakları arasında sayılan 'Aṭıyye,[98] İbn Abbâs'a dayandırarak nakletmektedir. Ayrıca Süddî de kimden rivâyet ettiğini belirtmeden bu rivâyete yer vermektedir.[99]

Buraya kadar işaret edilen ve edilemeyen daha pek çok örnek, Muḳâtil b. Süleymân'ın tefsîrinde isrâîlîyâta yer verirken kendisinden önceki tefsîr birikiminden faydalandığını gösterir. Koç'un da belirttiği gibi onun bu yöntemi kullanması, isrâîlîyâtı tefsîrin kaynakları arasında saymasındandır.[100] Çelik de Muḳâtil ve ilk dönem müfessirlerin isrâîliyâta bu kadar geniş yer vermelerini o dönemde bu hikayelerin çokça yaygın olmasına bağlamaktadır.[101] Bir başka deyişle "Muḳâtil, bu kıssaları çoğu zaman Ḳur'ân metninin işaret ettiği konuya arka plan teşkil etmesi için toplamıştır."[102]

Muḳâtil'in doğrudan Tevrat ve İncil'e başvurarak alıntılar yaptığı ifade edilmektedir.[103] Sawwaf, Muḳâtil'in yaptığı alıntılar ile kutsal kitap karşılaştırmasının sonucunda onun peygamberlik sıfatına zarar verebilecek hususları tefsîrde zikretmeyerek tashihte bulunduğunu ve bir bilginin İslamiyet'le uyuşmadığını gördüğünde, Yahudi kaynaklı bilgilere yer vermediğini tespit etmiştir.[104]

Bu noktada şu hususu da belirtmemiz gerekmektedir: Eğer Muḳâtil, isrâiliyât rivâyetlerini kaynak olarak kullandığı için eleştirilecekse aynı şekilde Abdurrezzâḳ, Ṭaberî, İbn Ebî Ḥâtim gibi ehl-i hadîs âlimleri tarafından kaynak olarak kullanılan şahısların da eleştirilmesi gerekir. Muḳâtil'in naklettiği isrâilî rivâyetlerin çoğunun benzeri bu kişilerin tefsîrlerinde de bulunmaktadır. Muḳâtil'in bu rivâyetleri naklederken isnad kullanmayıp kaynaklarını mukaddimesinde belirtmesi, bu ve buna benzer rivâyetleri kendisinin uydurmadığını ve kendisinden önceki kişilerden naklen aldığını göstermektedir. Bu da müfessirin rivâyetler arasında tercihe gitmediğini, kendisine ulaşan bütün rivâyetlere eserinde yer verdiğini düşündürmektedir.

---

[94] eẑ-Ẑehebî, *el-İsrâiliyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*, 89-91, 115-123

[95] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/97.

[96] eṭ-Ṭaberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/456, 459.

[97] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 3/639.

[98] eṭ-Ṭaberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/181.

[99] eṭ-Ṭaberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/182.

[100] Koç, *Tefsîrde Bir Kaynak İncelemesi*, 52.

[101] Çelik, *Muḳâtil b. Süleymân*, 78.

[102] Fred Leemhuis, "Tefsîr Geleneğinin Kökleri ve İlk Dönemlerdeki Gelişimi" çev. İhsan Kahveci, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (3/2001), 435-452.

[103] Koç, *Tefsîrde Bir Kaynak İncelemesi*, 52, 66.

[104] M. M. Sawwaf, *Muqatıl ıbn Suleyman an Early Zaıdı Theologian, with Special Refeerence to this Tafsır al-Khamsmi'at Aya* (Oxford: y.y.: 1968), 79-80.

3.3. Müşebbihe, Mücessime ve Mürcie Olduğuna Dair Görüşlerin Kritiği

Tabakat türü eserlerde, Muḳâtil'in teşbîh ve tecsîm görüşünü kabul ettiği iddia edilmiştir.[105] Örneğin Ebû Hanîfe, Cehm'i sıfatları nefyetmesinden dolayı mu'attıla;[106] Muḳâtil'i ise sıfatlarda aşırıya gitmesinden dolayı Allah'ı yarattıklarına benzettiğini iddia ederek onu Cehmiyye gibi sakınılacak gruplardan saymıştır.[107] Bu iddiaların yanında "Bir gün ẖalîfe Mansûr, Muḳâtil'e teşbîh yaptığına dair iddiaların etrafta dolandığını söylemesi üzerine Muḳâtil'in İhlas sûresini okuyarak 'bundan başkasını söyleyen yalan konuşmuştur.' dediği nakledilmiştir."[108] Bu rivâyet ve aşağıda gelecek örnekler Muḳâtil b. Süleymân'ın teşbîh ve tecsîm görüşünü kabul etmediğini göstermektedir.

Bazı araştırmacılar, Muḳâtil hakkında farklı görüşler dile getirmişlerdir. Mesela Cerrahoğlu'na göre elimizdeki eserleri dikkate alındığında Muḳâtil'in teşbîh ve tecsîme düştüğüne dair bilgi yer almazken diğer eserlerinde bunun örneklerinin bulunması mümkündür.[109] Yörükan'a göre Muḳâtil, Cehm'in tenzih akidesine karşın teşbîhi müdafaa etmiş, bunun neticesinde Allah'a cisim, et ve kan gibi insani şeyler nispet etmiştir.[110] Muḳâtil'in tefsîrini tarayıp da onun teşbîh veya tecsîme düştüğüyle ilgili bariz bir örneğin bulunmadığını gören bazı araştırmacılar ise tarihte iki Muḳâtil olduğunu, müşebbihe ve mücessime kabul edilen Muḳâtil'in müfessir Muḳâtil b. Süleymân değil de Muḳâtil b. Süleymân b. Meymûn[111] olduğunu ifade etmişlerdir.[112] Bütün bu iddialarla beraber Ẑehebî, müfessir Muḳâtil'in her ne kadar tecsîmle lekelendirilse de tefsîr ilminde çok derin bir birikime sahip olduğunu dile getirmiştir.[113]

Muḳâtil'in teşbîh veya tecsîme düşüp düşmediğine yönelik çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir.[114] Nitekim araştırmamız kapsamında Muḳâtil'in tefsîrini incelediğimizde doğrudan onun teşbîh veya tecsîme düşürecek bir yorumunu göremedik. Fakat bazı âyet yorumlarında okuyucunun zihninde insanbiçimci tanrı anlayışına sebebiyet verecek cümlelerin var olduğunu fark ettik. Bu tarz yorumları, Muḳâtil'in kaynakları arasında sayılan diğer kişilerin de yaptığını tespit ettik. Bu durum bize, Muḳâtil'in bu konuda da kendisinden önceki neslin, yani ilk devir selef anlayışını tefsîre yansıttığını düşündürmektedir. Örneğin Kalem sûresindeki "sâk" kısmında Muḳâtil'in, "Allah'ın sâkının nuruyla aydınlanacaktır."[115] dediği nakledilir. Fakat bu cümlenin ardından "Muḳâtil ve İbn Mes'ûd söyledi." şeklinde belirtilmiş ve İbn Abbâs'tan da bu yorum doğrudan alıntılanmıştır.[116] Bu cümlelerin râviler tarafından eklenmiş veya eklenmemiş olması fark etmeksizin sonuç olarak Muḳâtil, "Allah'ın sâkı" şeklindeki yorumu kendisinden önceki tefsîr birikiminden faydalanarak kullanmıştır.[117] Bu cümlelerin Muḳâtil tarafından söylendiğini farz etsek bile görüleceği üzere bu cümleler, İbn Mes'ûd'dan da nakledilmektedir. Ṭaberî tefsîrini taradığımızda diğer tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn âlimleri tarafından benzer ifadelerin yer aldığı rivâyetler bulunmaktadır. Özellikle Muḳâtil'in kaynakları arasında yer alan A'meş'in İbn Mes'ûd'dan yaptığı nakilde de Muḳâtil'in rivâyet ettiği benzer cümleler görülmektedir.[118]

---

[105] el-Eşʿarî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 1/128.

[106] Allah'ın zatını sıfatlarından soyutlayanlara verilen nitelemedir [Mustafa Sinanoğlu, "Muattıla" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/329].

[107] İbn Ḥibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/15.

[108] İbn ʿAsâkir, *Târîẖu Dimeşḳ*, 60/121.

[109] İsmail Cerrahoğlu, "Tefsîrde Muḳâtil b. Süleymân ve Eserleri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 21.

[110] Yusuf Ziya Yörükan, "İslam Akait Sisteminde Gelişmeler ve İmam Âzam Ebu Hanife" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1952), 72-73.

[111] Hamurcu, *Muḳâtil b. Süleymân*, 52

[112] Ebû'l-Kâsım b. el-Ferrâʾ, *Tecrîdu'l-esmâ ve'l-kunâ*, 2/254.

[113] Şemsüddîn Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOsmân b. Kâymâz eẕ-Ẑehebî, *Teẕkiretu'l-ḥuffâẓ* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1419/1998), 1/131.

[114] Mehdî Hasanzâde-Seyid Hamid Rıza Rauf, "Tecsim Muḳâtil b. Süleymân der Terâzûvî Nakd" *Biannual Journal of Theology* 4/6, (Spring & Summer 2017), 71-92; Hamurcu, *Muḳâtil b. Süleymân,* 33-83; İbrahim Çelik, "Kur'an'da Haberi Sıfatlar ve Muḳâtil b. Süleymân'a İsnad Edilen Teşbih Fikri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 151-159; Ömer Türker, *Erken Dönem Tefsîrlerinde Tevil Sorunu* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017).

[115] Kalem 68/42.

[116] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 4/409.

[117] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 4/408.

[118] eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 23/555.

Muḳâtil, Zümer sûresi 67. âyetindeki "*kıyamet günü arz onun kabzasındadır*" ifadesini açıklarken burada takdim olduğunu ve sema ile arzın her ikisinin de Allah'ın sağ kabzasında dürülmüş olacağını söylemektedir. Ayrıca bu beyanını destekler nitelikte İbn Abbâs'tan "Allah, gökleri ve yeri ikisini birden kabzedecektir. O'nun kabzasından gökler ve yerin kenarları görülmeyecektir. Diğer eli de sağdadır" rivâyetini nakleder.[119] Tecsîm örneği sayılabilecek bu misalde Muḳâtil, kendi görüşünün benzerini İbn Abbâs'tan naklederek desteklemektedir. Ṭaberî tefsîri incelendiğinde buna benzer rivâyetlerin hem İbn Abbâs'tan hem de diğer tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden nakledildiği görülmektedir.[120]

Araştırmamız kapsamında bunun gibi örnekleri çoğaltabiliriz. Fakat dikkat edilirse bu tür yorumlar Muḳâtil'den önce de var olan yorumlardır. Bu sebeple sırf bu rivâyetleri göz önüne alarak Muḳâtil'in tecsîm veya teşbîhle ilgisinin kurulması ön yargılı ve hatalı bir yaklaşım olur.

Muḳâtil'in Cehm b. Safvân'a karşı vermiş olduğu mücadeleden kaynaklı onun teşbîh ve tecsîmde aşırıya gittiğinin iddia edilmesi, onun hakkında bu tür söylemlerin oluşmasını normal kılmaktadır. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin, Muḳâtil ve Cehm'i sakınılacak iki gruptan sayması ve dinde otorite kabul edilen bir kişinin Muḳâtil'i eleştirmesi, daha sonradan birçok kişinin tahkikat yapmadan bu tür iddiayı devam ettirmesine sebebiyet vermiş olabilir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Muḳâtil'in teşbîh ve tecsîmine yönelik iddiayı, Eş'arî'nin Mu'tezile kaynaklarından aldığını, bu tür rivâyetlere, ekleme ve çıkarmaların çokça yapıldığını ve bu tür yorumların Muḳâtil için yapılan ithamlar olduğunu dile getirmiştir.[121] Şehristânî'nin (ö. 548/1153), Muḳâtil'i, Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi selef ulemasının ve ehl-i hadîsin önde gelenleriyle takdim edip sıfat ve zat konusunda onun "selamet tarikini" kabul ettiğini belirtmesi; Muḳâtil hakkındaki iddiaların aslında Muḳâtil'e değil de Râfizilerden Dâvûd b. Cevâribî'ye (3./9. Yy. başları) nispeti[122] bu tür iddialarının Muḳâtil'e iftira niteliğinde olduğunu ve Muḳâtil'in selefin yolunu takip ettiğini göstermektedir. Çelik'in de Muḳâtil'in selefin görüşlerini aynen devam ettirdiğini iddia etmesi,[123] bu tür yorumların Muḳâtil'in kendisinden önceki birikimi tefsîrine naklettiğini düşündürmektedir. Kimi kaynaklar onun ircâ[124] görüşüne sahip olduğunu da iddia etmektedir. Fakat Çelik, Muḳâtil'in tefsîrini esas alarak yaptığı araştırmada onun irca görüşüne sahip olmadığını örneklerle ortaya çıkarmıştır.[125] Günümüzde problem olarak görülen bu tür rivâyetlerin, o dönem açısından herhangi sorun oluşturmadığına buna binaen Mukâtil'in kendisine ulaşan rivâyetler arasında tercihte bulunmayarak bu rivâyetlere tefsirinde yer verdiğini göstermektedir.

3.4. Şiî-Zeydî Olduğuna Dair Görüşlerin Kritiği

Şiî düşüncelere sahip İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist* adlı eserinde Muḳâtil'in Zeydî olduğunu iddia etmiştir.[126] Şiî tefsîr tarihi ve tabakat eserlerinin bazılarında da Muḳâtil'in Şiî olduğu zikredilmiştir.[127] İlk dönem Sünnî kaynaklarda ise böyle bir iddia söz konusu değildir. Bununla beraber Ebû Zehre[128] ve Şehhâte onun Şiî-Zeydî olduğunu belirtmiş ve Şehhâte bu iddiasını destekleme mahiyetinde Muḳâtil tefsîrinden

[119] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 3/685.

[120] eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 21/324-325.

[121] Ebu'l-ʿAbbâs Takiyyuddîn Aḥmed b. ʿAbdilhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sunneti'n-nebeviyye fî nakdi kelâmi'ş-Şîʿa ve'l-Kaderiyye* (b.y.: Câmiʿatu'l-İmâm Muḥammed b. Suʿûd el-İslâmiyye, 1406/ 1986), 2/618-619.

[122] Ebû'l-Feth Muḥammed b. ʿAbdulkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrût: Dâru'l-Maʿrife, 1404), 1/100.

[123] Çelik, *Muḳâtil b. Süleymân*, 96-97.

[124] Mürcie, İslamın ilk dönemlerin ılımlı politika güderek fırkalar arasında uzlaşmaya çalışan itikadî ve siyasi mezhep [Sönmez Kutlu, "Mürcie" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45].

[125] Çelik, *Muḳâtil b. Süleymân*, 122-124.

[126] İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 222.

[127] Ebû Caʻfer et-Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1373), 146; Muḥammed b. Ömer el-Keşşî, *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl el-ma'rûf bi ricâli'l-Keşşî* (Tahran: Dânişgâh-ı Meşhed, 1348), 290. Şiîlerin asıl kitaplarının müelliflerinden Küleynî'de ise bir rivâyeti yer almaktadır [Ebû Caʿfer Muḥammed b. Yaʿkûb el-Kuleynî, *el-Furûʿu'l-Kâfî* (Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1388), 8/233].

[128] Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, 16.

nakiller sıralamıştır.[129] Örneğin Şehhâte, Enfâl sûresinin 25. âyetini Muḳâtil'in Cemel ve Sıffin savaşıyla bağdaştırarak nakletmesini,[130] Muḳâtil'in Şiî-Zeydîliğine yormaktadır.[131] Fakat Muḳâtil'in kaynakları arasında yer alan Ḳatâde, Dâvûd b. Ebî Hind ve İsmâ'îl b. Ebî Ḫâlid'in de bu ayeti Muḳâtil gibi yorumladığı görülmektedir.[132] Bu durum akla, Muḳâtil'in bu ayetle ilgili rivâyeti, kaynakları arasında sayılan kişilerden aldığını düşündürmektedir.

Muḳâtil Secde sûresinin 18. âyetindeki mümin ve fâsıkı tanımlarken müminin Hz. Ali; fâsıkın ise Velid b. 'Ukbe olduğunu iddia etmektedir.[133] Ṭaberî tefsîrinde Muḳâtil'in mukaddimesinde belirttiği kaynakları arasından yer almayan İbn İshâḳ'ın da bu ayeti Muḳâtil gibi te'vil ettiği görülmektedir.[134]

Muḳâtil, Mâide sûresi 55. âyetinin Hz. Ali hakkında indiğini iddia etmiştir.[135] Hakeza Ṭaberî tefsîrini taradığımızda benzer rivâyetin diğer müfessirler tarafından da nakledildiği görülür.[136]

Muḳâtil'in, tefsîrinde yer alan bazı yorumlarından yola çıkarak Şiî-Zeydî olduğuna yönelik iddiaların ortaya atılmasına rağmen yine tefsîrinde bu görüşün aksini ispatlayacak çok sayıda delilin olduğunu söylemek de mümkündür.[137] Örneğin o, Feth sûresi 16. âyetin Hz. Ebû Bekir'in hilafetini tekid ettiğini bildirmektedir.[138]

Muḳâtil b. Süleymân'ın tefsîrini incelediğimizde onun mutlak bir Şiî-Zeydî olduğunu söylemek güçtür. Bazı âyetleri Hz. Ali'yle bağdaştırarak yorumlamasını onun, Şiî veya Zeydî olmasına değil de Hz. Ali'ye olan sevgi ve muhabbetinden kaynaklandığını iddia etmek daha doğru olacaktır. Dolayısıyla kendisinin bu şekilde itham edilmesinin yanlış bir tutum olduğunu düşünüyoruz.

Bu rivâyetleri, Muḳâtil'in kendisinden önceki tefsir birikimini tamamıyla eserine eklediğini ve Muḳâtil'in bu rivâyetleri, kendisinin uydurmayıp kaynaklarından almış olduğunu iddia edebiliriz. Ayrıca tabakat kitaplarında Hz. Ali ve diğer Ehl-i Beyt üyelerine sevgi besleyen her kişinin Şiîlik veya Zeydîlikle itham edilebildiği de bariz bir hakikattir. Şiî tabakat kitaplarında Hz. Ali veya diğer Ehl-i Beyt üyeleriyle ilgili zikredilen her güzel söz sahibinin de Şiî olduğunun iddia edilmesi her iki ucun da aşırıya kaçtığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

4. Sonuç

Bu çalışma, Muḳâtil b. Süleymân hakkındaki iddialara sebep olan rivâyetlerin ona ait olup olmadığını incelemiştir. Muḳâtil b. Süleymân, en erken h. 50-60'lı yılları aralığında doğmuş, Horasan, Belḫ, Merv, Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Beyrût, Şam, Kudüs gibi şehirlerde bulunmuş ve genel kabule göre h. 150 yılında vefat etmiş bir müfessirdir. Onun isnad kullanmama sebebinin, o dönemin tefsîr rivâyetlerinin aktarım şeklinin bu yönde olmasına bağlanmıştır. Teşbih ve tecsime düştüğü ve Mürciî olduğuna yönelik iddialara gelince, Muḳâtil'in günümüze ulaşan eserlerinde onu doğrudan bu hususlarla irtibatlandıracak bilginin ya da kendi yorumunun olmadığı görülmüştür. Fakat yapılan karşılaştırmada insanbiçimci tanrı anlayışını çağrıştıran yorumların Muḳâtil'in kaynakları arasında sayılan kişiler tarafından da yapılması, Muḳâtil'in bu yorumları kaynaklarından aldığını düşündürmektedir. Yahudî ve Hristiyanlardan bilgi alarak İsrâilîyâtı tefsîre sokan kişi olduğu şeklindeki nitelemesi de ithamdan öteye geçmemektedir. Tefsîrini Ṭaberî, İbn Ebî Ḥâtim ve Ŝa'lebî'nin tefsirleriyle karşılaştırdığımızda *et-Tefsîru'l-Kebîr*'de yer alan çoğu rivâyetin Muḳâtil'in kaynakları tarafından aktarıldığı tespit edilmiştir. Bu durum Muḳâtil'in bu rivâyetleri kendisinin uydurmadığını, kaynaklarından aldığını göstermesi açısından önemlidir. Şiî-Zeydî olduğuna yönelik iddialar göz önüne alındığında onun, bu mezhepten sayılmasının da tefsîri açısından

[129] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 5/245-250.
[130] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 2/108.
[131] Diğer örnekler içinde bk. Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 5/245-250.
[132] eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 13/473-474.
[133] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 3/451.
[134] eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 20/187.
[135] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/486.
[136] eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 10/425-426.
[137] Ayrıntılı bilgi için bk. Ersin Çelik, "Muḳâtil b. Süleymân'ın, Şiî/Zeydî Olduğu İddiası ve Şiî Kaynaklardaki Muḳâtil Rivâyetleri" *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran/June 2022), 451-478.
[138] Muḳâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 4/73.

hatalı bir durum olacağını dile getirmemiz gerekmektedir. Çünkü o, bazı âyetleri hem Şiî-Zeydî gibi hem de Sünnî gibi yorumlamıştır. Bu rivâyetlerin de kendisinden önceki kaynakların kullandığı tespit edilmiştir. Hâsılı Muḳâtil'in aleyhine birtakım iddialara sebep olan rivâyetleri tefsirine ekleme nedenini tam olarak tespit edemeyeceğimizi belirtmekle beraber o dönemin ilim anlayışı çerçevesince, kaynaklarının bu yorumlarını tefsirine eklediğini söyleyebiliriz. Mezhepsel yaklaşımımız açısından problemli görülen bazı rivâyetlerin sonraki dönemlerdeki mezhebî rekabetlerin ve metodolojik farklılıkların ürünü olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca Muḳâtil'in yaşadığı dönem açısından mezheplerin oluşum dönemlerine denk geldiğinden kendisinin mezhepler üstü bir yaklaşımı esas alıp kendisine ulaşan bütün rivâyetleri eserine ekleme gayretinde olduğunun ifade edilmesi daha muhtemel görünmektedir.

Çağdaşı olanların veya onun vefatından hemen sonra yaşayan kişilerin Muḳâtil b. Süleymân'ın tefsîrini görüp eser hakkında değerlendirme yapmaları bu eserin, Muḳâtil'e aidiyeti hakkındaki şüpheleri ortadan kaldırmaktadır. Günümüzde diğer tefsîrlerde Muḳâtil'e isnad edilen rivâyetlerle Muḳâtil'in matbu tefsîri karşılaştırıldığında benzerlik oranının yüksek olması, eserin günümüze özgün bir şekilde ulaştığını göstermektedir. Esere râviler tarafından eklenen rivâyetler de bir gerçektir. Râvilerin ekledikleri rivâyetleri isnadlı bir şekilde kullanmaları, onların Muḳâtil'in eserini tahrif etme amacı gütmediklerini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Muḳâtil tefsîrinin mukaddimesinin, tefsîrinin râvileri tarafından eklenmiş ve bu mukaddimedeki rivâyetlerin çoğunun Muḳâtil'e dayandırılmış olması, râvilerin, Muḳâtil'den işittikleri haberleri tefsîre ekleme gayreti içinde olduklarını göstermektedir.

Finansman/ Grant Support
Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest
Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.
Yazarların Katkıları/Authors Contributions
Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Kaynaklar

Arpaguş, Hatice K. "Haşvi Temayülün İzdüşümü: Muḳâtil b. Süleymân Örneği". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012/2), 65-106.

Aydemir, Mehmet. *Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinin Kaynakları.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.

Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Ḥaccâc Yûsuf b. ʿAbdurraḥmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980.

Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsîrde Muḳâtil b. Süleymân ve Eserleri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976) 1-35.

Coşkun, Muhammed. *Tefsîrin İlk Çağları*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.

Çelik, Ersin. "Muḳâtil b. Süleymân'ın, Şiî/Zeydî Olduğu İddiası ve Şiî Kaynaklardaki Muḳâtil Rivâyetleri" *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran/June 2022), 451-478.

Çelik, İbrahim. "Ḳur'ân'da Haberî Sıfatlar ve Muḳâtil b. Süleymân'a İsnad Edilen Teşbih Fikri" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987/2), 151-159.

Çelik, İbrahim. *Muḳâtil b. Süleymân ve Tefsîrdeki Metodu*, Bursa: y.y., 2000.

ed-Dâreḳuṭnî, Ebû'l-Hasen ʿAlî b. ʿOmer el-Bağdâdî. *eḍ-Ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn.* Medine: Mecelletu'l-Câmiʿati'l-İslâmiyye, 1403.

Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsîr Geleneğinde Nakil Anlayışı.* İstanbul: İsam Yayınları, 2022.

Ebû Zehre, Muḥammed. *el-İmâm Zeyd ḥayatuhu ve 'asruhu-ârâuhu ve fıkhuhu*. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.

Efe, Seyfullah. *Muḳâtil b. Süleymân Tefsîrinde Esbâb-ı Nüzûl*. Ankara: Otorite Yayınları, 2024.

el-Eşʿarî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. İsmâʿîl. *Maḳâlâtu'l-İslâmiyyîn ve iḫtilâfu'l-muṣallîn.* b.y.: el-Mektebetu'l-ʿAsriyye, 1426/2005.

Ess, Josef Van. *Theologie und Gesellchaft im 2. Und 3. Jahrhunder Hidschra Band II*. Berlin: Walter de Gruyter, 1992.

Goldzıher, Ignaz. *Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâm.* çev. Abdulhalim en-Neccâr. Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, 1374-1955.

Hâdî Ma'rifet. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî sevbihi'l-kaşîb.* Meşhed: el-Câmi'atu er-Radaviyyetu li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, 1428.

Hamurcu, Fevzi. *Muḳâtil b. Süleymân ve İlk Fıkhî Tefsîri*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2009.

Ḥasanzâde, Mehdî - Rauf,Seyid Hamid Rıza. "Tecsim Muḳâtil b. Süleymân der Terâzûvî Nakd" *Biannual Journal of Theology* 4/6 (Spring & Summer 2017), 71-92.

el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. ʿAlî. *Târîḫu Bağdâd.* Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002.

İbn ʿAdiyy, Ebû Aḥmed ʿAbdullâh el-Curcânî. *el-Kâmil fî ḍuʿafâʾi'r-ricâl*. Beyrût: el-Kutubu'l-ʿİlmiyye, 1418/1997.

İbn ʿAsâkir, Ebû'l-Ḳâsım ʿAlî b. el-Hasen. *Târîḫu Dimeşḳ.* b.y: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

İbn Batta, Ebû ʿAbdullâh b. Muḥammed b. Muḥammed el-ʿUḳberî. *el-İbânetu'l-kubrâ*. Riyâd: el-Mektebu'l-İslâmî, 2005.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen el-Ezdî. *Cemheretu'l-luğa.* Beyrût: Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 1408/1987.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen el-Ezdî. *el-İştiḳâḳ.* Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1411/1991.

İbn Ebî Ḥâtim, Ebû Muḥammed ʿAbdurraḥman b. Muḥammed er-Râzî. *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*. Haydarâbâd-Beyrût: Tabʿatu Meclisi Dâireti'l-Maʿârifi'l-ʿOsmâniyye, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, 1371/1952.

İbn Ebî Yaʿlâ, Ebû'l-Huseyn Muḥammed b. Muḥammed. *Tabakâtu'l-Hanâbile.* Beyrût: Dâru'l-Maʿrife, ts..

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî. *Tehzîbu't-tehzîb*. Hindistan: Dâiretu'l-Maʿârifi'n-Nizâmiyye, 1326/1908.

İbn Ḫallikân, Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-İrbilî. *Vefiyâtu'l-aʿyân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Beyrût: Dâru Sâdir, 1318/1900.

İbn Ḥibbân, Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Bustî. *el-Mecrûḥîn mine'l-muḥaddisîn ve'ḍ-ḍuʿafâ ve'l-metrûkîn*. Haleb: Dâru'l-Vaʿy, 1396/1976.

İbn Ḥibbân, Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Bustî. *eṣ-Ṣiḳât.* Hindistan: Dâiretü'l-Maʿârifi'l-ʿOsmâniyye, 1393/1973.

İbn Saʿd, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Menîʿ. *eṭ-Ṭabaḳâtu'l-kubrâ.* Beyrût: y.y., 1410/1990.

İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muḥammed b. İshâḳ b. Muḥammed el-Verrâḳ el-Bağdâdî. *el-Fihrist.* Beyrût: Dâru'l-Maʿrife, 1417/1997.

İbn Teymiyye, Ebu'l-ʿAbbâs Taḳiyyuddîn Aḥmed b. ʿAbdilḥalîm el-Ḥarrânî. *Minhâcu's-sunneti'n-nebeviyye fî naḳḍi kelâmi'ş-Şîʿa ve'l-Ḳaderiyye.* b.y.: Câmiʿatu'l-İmâm Muḥammed b. Suʿûd el-İslâmiyye, 1406/ 1986.

İsmâ'îl b. Muḥammed, Emin Mîr Selim el-Bâbânî el-Bağdâdî. *Hediyetu'l-'ârifîn esmâu'l-müellifin ve âsaru'l-musannifin.* İstanbul: Vekâletu'l-Me'ârifi'l-Celîleti, 1951.

Karataş, Ali. *Tefsîr Geleneğinde Rivâyet* Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

Kaya, Süleymân. *Erken Dönemde Kitap Tasavvuru -Tefsîr-.* İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.

el-Keşşî, Muḥammed b. Ömer. *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl el-ma'rûf bi ricâli'l-Keşşî*. Tahran: Dânişgâh-ı Meşhed, 1348.

Koç, M. Akif. *Tefsîrde Bir Kaynak İncelemesi.* Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2005.

el-Kuleynî, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Yaʿkûb. *el-Furûʿu'l-kâfî*. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1388.

Kutlu, Sönmez. "Mürcie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Leemhuis, Fred. "Tefsîr geleneğinin Kökleri ve İlk Dönemlerdeki Gelişimi". çev. İhsan Kahveci *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2001, 435-452.

Masignoun, Louis. *Recueil de textes inedits concernant l'historie de la mystiguque en pays d'Islam*. Paris: Libraire Orientaliste Paul Geuthner, 1929.

el-Minhâcî, Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAlî b. ʿAbdulhâlik el-ʾAsyûtî eş-Şâfiʿî. *İtḥâfu'l-eḥissâ bi fedâ'ili'l-Mescidi'l-Aksâ.* b.y.: y.y., 1982-1984.

Muḳâtil b Süleymân, *et-Tefsîru'l-Kebîr.* Bursa: İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, 27, 282.

Muḳâtil b. Suleymân, Ebû'l-Hasen el-Belḫî *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân.* thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrût: Müessesetu Târihi'l-Arabî, 1423/2002.

Müsâ'id, Müslim Abdullah Ali Cafer. *Gelişme Döneminde Tefsîr*. çev. Muhammed Çelik. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.

eŝ-Ŝaʿlebî, Ebû İshâḳ Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-Beyân.* Cidde: y.y., 1436/2015.

Sawwaf, M. M. *Muqatıl ıbn Suleyman an early Zaıdı theologian, with special refeerence to this Tafsır al-Khamsmi'at Aya.* Oxford: y.y., 1968.

Sezgin, Fuat. *Târîḫu't-Turâsi'l-'Arabî.* b.y.: y.y., ts.

Sinai, Nicolai. "The Qur'anic Commentary of Muqâtil b. Suleyman and the Evolution of Early Tafsir Literature". *Tafsir and Islamic Intellectual History*. ed. Andreas Görke vd. (b.y.: Oxford University Press, 2014), 113-143.

Sinanoğlu, Mustafa. "Muattıla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 30/329-330. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Sirry, Munʿim. "Muqātil b. Sulaymān and Anthropomorphism". *Studia Islamica*, 107 (2012), 38–64.

eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muḥammed b. ʿAbdulkerîm. *el-Milel ve'n-nihal.* Beyrût: Dâru'l-Maʿrife, 1404.

eṭ-Ṭaberî, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Târîḫu'r-rusul ve'l-mulûk.* Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387/1967.

eṭ-Ṭaberî, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmiʿu'l-beyân fî teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân.* b.y.: Muʾessesetu'r-Risâle, 1420/2000.

Tözluyurt, Mehmet. "Muḳâtil b. Süleymân'ın Zeydî ve Mürciî Oluşu Meselesi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2018), 275-299.

et-Ṭûsî, Ebû Ca'fer. *Ricâlü't-Ṭûsî*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1373.

Türker, Ömer. *Erken Dönem Tefsîrlerinde Te'vil Sorunu*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

Türkoğlu, Hamdi. *Muḳâtil b. Süleymân ve Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi.* Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Versteegh, Kees. *Landmarks in Linguistic Thought III: The Arabic Linguistic Tradition*, London: Routledge 1997.

Yaḥyâ b. Maʿîn, Ebû Zekeriyyâ. *Târîḫu İbn Maʿîn- Rivâyetu'd-Dûrî.* Mekke: Merkezu'l-Bahsi'l-ʿİlmî, 1399/1979.

Yılmaz, Orhan. "Muḳâtil B. Süleymân'ın (Ö. 150/767) Hadîs Anlayışı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (December 2018), 335-361.

Yörükan, Yusuf Ziya. "İslam Akait Sisteminde Gelişmeler ve İmam Âzam Ebu Hanife" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1952), 71-87.

Zahitoğlu, İrfan. *Muḳâtil b. Süleymân'ın Tefsîr-i Kebir'indeki Hadîslerin Tahrici ve Değerlendirilmesi.* Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

eẕ-Ẕehebî, Hüseyin. *el-İsrâiliyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs.* Kâhire: Mektebetu'l-Vehbe, 1990.

eẕ-Ẕehebî, Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kâhire: Meketebetu Vehbe, ts.

eẕ-Ẕehebî, Şemsüddîn Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOsmân b. Ḳâymâz. *Mîzânu'l-iʿtidâl fî naḳdi'r-ricâl.* Beyrût: Dâru'l-Maʿrife, 1382/1963.

eẕ-Ẕehebî, Şemsüddîn Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOsmân b. Ḳâymâz. *Târîḫu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri'l-aʿlâm.* Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 1413/1993.

eẕ-Ẕehebî, Şemsüddîn Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOsmân b. Ḳâymâz. *Teẕkiretu'l-ḥuffâẓ.* Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1419/1998.

eẕ-Ẕehebî, Şemsüddîn Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOsmân b. Ḳâymâz. *Siyeru aʿlâmi'n-nubelâ.* b.y.: Muʾessesetu'r-Risale, 1405/1985.